

עבד אלרחמן מרעי

שירת אבו נַאס בספרות ישראל בימי הביניים

מבוא

המפגש בין שני העמים – הערבי והיהודי – בתקופה הקדומה השתרע על פני תקופה ארוכה שנמשכה יותר מאלף וחמש מאות שנים. תחילתה עוד בזמן חז"ל, בחצי האי ערב לפני האסלאם, בארצות המזרח לאחר עליית האסלאם, ולאחר מכן בצפון אפריקה ובספרד. המגע הלשוני והתרבותי בין הערבית הדבורה והכתובה לבין העברית התחזק בספרד בימי הביניים. עם התפשטות האסלאם נעשתה הערבית לשפה בינלאומית ואומצה על ידי מרבית הקהילות היהודיות בעולם. כך, לדוגמה, בשנת 1200 היו כ-90% מיהודי העולם דוברי ערבית כשפת אם.¹ היהודים אימצו את השפה הערבית כשפת היום-יום, המסחר, המחשבה והיצירה. הערבית נעשתה אחת השפות היהודיות החשובות ביותר בתולדות העם היהודי, ולמעשה היא השפה היהודית השלישית ברציפותה, לאחר העברית והארמית.² ואילו המלומדים והיוצרים היהודים ששלטו בעברית ובערבית הספרותית, כתבו את יצירותיהם בסוגות השירה והמקאמה בעברית ואת חיבוריהם שבפרוזה (כולל הלכה ושאלות ותשובות) בערבית-היהודית. המשכילים ששלטו בערבית הספרותית שלחו ידם גם בכתיבת שירה ערבית ושיריהם זכו לשבחים. לדעת יהודה רצהבי, בתי השיר הערביים המשוקעים בשיריהם העבריים של משוררי ספרד מעידים כי כתבו גם שירה ערבית כשחפצו בכך.³

הכיבושים המוסלמים באנדלוסיה שבדרום ספרד בישרו את התחלתו של 'תור הזהב' של יהודי ספרד. השליטים המוסלמים הקימו את שלטונם המרכזי בעיר קורדובה, העניקו מקלט ליהודים וכיבדו אותם.⁴ האינטלקטואלים היהודים בפרט ופשוטי העם בכלל נהנו מן החופש הדתי המובטח לאנשי הד'מה (=בני החסות). ספרד בשנותיה הראשונות היתה ארץ עשירה ומשגשגת מאוד, שהשלטון המוסלמי בה היה נוח מאוד ליהודים.⁵ השלטון

¹ בן-דרור ואחרים 2018, עמ' 5.

² מרעי 2020, עמ' 13.

³ רצהבי 1994, עמ' 331.

⁴ גילברט 2018, עמ' 52.

⁵ טובי 2000, עמ' 164.

טיפח את התרבות והאומנות על גווניהן השונים ונהג בסבלנות רבה כלפי המיעוט היהודי.

א. מעמדו של אבן נואס בשירה הערבית

אלחסן בן האני אלחפמי, המכונה אבן נואס,⁶ נולד בעיר אַהוּאז שבפרס בשנת 750 לאב ערבי ולאם פרסייה ונפטר בשנת 810 (או 815). בצעירותו התחנך בכצרה, למד קוראן וידע אותו על בוריו, למד גם חדית' (=מסורת בעל פה) ודקדוק ערבי בפני כמה מלומדים בלשון הערבית.⁷ בשנת 787 העתיק מגוריו לבגדאד, בירת הכליפות העבאסית, שבה בילה את מרבית חייו עד מותו. אבן נואס הגיע לשיא תהילתו בימי הכליף אלאמין שעלה לשלטון בעקבות מות אביו בשנת 809. אלאמין היה תלמידו, ידידו וחברו לשתייה של אבן נואס עוד בטרם עלה לשלטון. כך נעשה אבן נואס למשורר החצר של אלאמין וחיבר שירי שבח רבים לכבודו, דבר שזיכהו במתנות רבות ובתמיכה כספית נדיבה.⁸

אבן נואס נמנה עם גדולי המשוררים הערבים בתקופה הקלאסית. בשיריו הוא מתגלה כאחת הדמויות הכריזמטיות שהשפיעה באופן מעמיק על השירה העבאסית.⁹ שיריו נעשו נכסי צאן ברזל של התרבות הערבית בתקופה העבאסית בשיא פריחתה ותפארתה. הוא הצליח למזג בכתיבתו בין הרצינות וההומור. סגנונו ההומוריסטי היה בוטה וסטירי וכתב ככל העולה על רוחו ללא היסוס, מתוך כוונה לשבור את המוסכמות החברתיים המסורתיים שלא מצאו חן בעיניו.¹⁰ אבן נואס היה משורר מבריק וברוך כשרונות שאהב חיי הוללות קלילים. הוא כתב שפע של שירים ארסיים שבגינם הושלך מדי פעם לבית הכלא, אך היה לץ ומעולל וידע להיחלץ מכל סכך.¹¹ בהיסטוריה הספרותית שלו הרחיק לכת בחיבור שירי יין וחשק, שבהם התגלה כמשורר, שתאוות החיים וכשרון ההוללות יוצא הדופן שלו היו לאגדה.

ב. המשורר המרדן, המהפכן והחדשן

שירתו של אבן נואס צמחה ברובה במסגרת אורח החיים שהתנהלו בחצרות המושלים והנגידים. מדי פעם הופיעו משוררים מרדנים וחדשנים שמרדו בקפאונה של השירה,

⁶ כינוי שדבק במשורר בגין תלתליו הארוכים (נואס).

⁷ זכרוף וצפואן 2010, עמ' 27.

⁸ אבן נואס 1999, עמ' 11.

⁹ קנדי 2007, עמ' 25.

¹⁰ רוזל 2018, עמ' 17.

¹¹ אליצור תשס"ג, א, עמ' 39.

בהסתגרותה ובחקיינותה. לדעת יוסף סדן, "החדשנות הספרותית הייתה מעין עזות פנים בפריצת המסגרות המקובלות. הניסיון להיתפס לשירה 'מודרנית' מציאותית, נראה בעיני התקופה כפריצת-גדר מוסרית, ולא רק ספרותית".¹²

אבו נואס יצא נגד המוסכמות המקובלים בשירה ועמד בראש המורדים. בשירתו שם ללעג את צביעותה של החברה שחי בה ואת שמרנותם של רעיו המשוררים, אף תקף את חיי הערבים וקרא להתנער מהם. בגין כל זאת, חרגו שיריו מן התיאורים המקובלים של חיי המדבר.¹³

אבו נואס כמהפכן מתגלה בשלושה נושאים עיקריים:

1. התנגדותו לפתוח את הקצידה ב'אלאטלא' (=הבכי על החורבות) – שרידי מאהל בדווי הקשור בחיי הנדודים המדבריים, פתיחה שנועדה לעורר במשורר את זכר אהובתו שרחקה לבלי שוב.¹⁴ אבו נואס תקף נוהג קלסי זה והציע לפתוח את השירה דווקא ביין, כפי שעולה בשירים רבים. כך, למשל, הוא אומר באחד השירים:¹⁵

دَعِ الْأَطْلَالَ تَسْفِيَهَا الْجَنُوبُ	وَتَبْلَى عَهْدَ جَدَّتِهَا الْخُطُوبُ
وَحَلِّ لِرَاكِبِ الْوَجَاءِ أَرْضًا	تُحِبُّ بِهَا النَّجِيبَةَ وَالنَّجِيبُ
بِلَادَ نَبْتِهَا عُسْرٌ وَطَلْحٌ	وَأَكْثَرُ صَيْدِهَا ضَبْعٌ وَذَيْبٌ

תרגום:

עזוב את השרידים לזרות בהם עפר מן הרוחות הדרומיות

וכי עברה תקופתם שהחריבו האסונות

והשאר לרוכב הגמל הקשוח אדמות שילכו בהם הגמלים והגמלות

ארצות שצומח בהן תפוח סדום ושיטת

השרף ומרבית הציד בהן צבוע וזאב

הוא אף לעג למשוררים בני התקופה הקדם-אסלאמית וראשית האסלאם, שפתחו את הקצידות שלהם בבכי על מאהל האהובה שנעזב ('החורבות'):¹⁶

قُلْ لِمَنْ يَبْكِي عَلَى رَسْمِ دَرَسٍ	وَاقِفًا مَا ضَرَّ لَوْ كَانَ جَلَسٌ
اَتْرُكُ الرِّبْعَ، وَسَلْمَى جَانِبًا	وَاصْطَبِخْ كَرَحِيَّةٍ مِثْلَ الْقَبَسِ

¹² סדן 1975, עמ' 123.

¹³ זכירוף וצפואן 2010, עמ' 36.

¹⁴ לרין תשס"ט, עמ' 14.

¹⁵ אבו נואס 1992, עמ' 11.

¹⁶ שם, עמ' 134; לדוגמאות נוספות ראו השירים בעמ' 6, 27, 52, 168, 412, 673, 680, 691.

תרגום:

אמור לעומד ובוכה על שרידי המאהל לא יזיק לו אפילו אם הוא יושב
עזוב את המאהל הנטוש, ושם סלמא בצד ושתה יין על הבוקר כפרך¹⁷ כמו אש

2. הרחבת הכתיבה בסוגת שירת היין שבגינה זכה בקרב המבקרים לכינוי 'מלך משוררי היין'.¹⁸ מירב שירתו והדרה של אבן נואס היא שירת יין. הוא נמנה עם משוררי ההוללות והשעשועים שוחרי הבילויים והחיים הטובים, ואף הרחיק לכת בריצה אחרי התענוגות. בניגוד למשוררים הבוכים על השרידים, אבן נואס בוכה דווקא על היין:¹⁹

בְּכִיִּי וְמָא אֲבִי עַלִי דִּמְנִי פִּר
וְלִכֵּן חֲדִיטִי גֵאֵאֵנָא עֵן נִיבִינָא
וְמָא בִּי עִשְׂקִי פִאֲבִי עַלִי גֵהֶר
فَذَاكَ الَّذِي أَجْرَى دُمُوعِي عَلَى النَّحْرِ
فَلَمَّا نَهَى عَنْهَا بَكَيتُ عَلَى الْخَمْرِ

תרגום:

בכיתי ולא בכיתי על שרידי מאהל צחיחים ואין בי חשק לבכות בגלוי
אבל צו הגיע אלינו מנביאנו זה שגרם לזליגת הדמעות על כתפי
באיסור שתיית היין ובשל איסור זה בכיתי על היין²⁰

שירי היין וההוללות הנועזים שלו עוררו עליו את זעמם של אנשי הדת והשררה, אך הותירו את רישומם הברור בשירה שלאחריו. הוא מקדש את היין, מתפלל אליו ומתייחס אליו כחסד אלוהי, חרף האיסור לשתייתו על פי ההלכה המוסלמית.²¹ אף הרחיק לכת בתיאור היין באומרו:²²

أَتْن عَلَى الْخَمْرِ بِأَلَانِهَا
وَسَمَّيْهَا أَحْسَنَ أَسْمَائِهَا

תרגום:

שיבח את היין בשל חסדיו וקרא לו בשמות הטובים ביותר²³

¹⁷ כפרך היא עיר הסמוכה לבגדאד, ומשמעות שמה 'בית חרושת'. נודעה על תעשיית היין שבה. שם העיר חוזר רבות בשירי אבן נואס, שם, עמ' 13, 25, 63, 106, 153, 161, 167, 168, 172, 179, 203, 220, 305, 314, 677, 688, 697, 700.

¹⁸ שפעה 1981, עמ' 2.

¹⁹ אבן נואס 1992, עמ' 36.

²⁰ מוטיב הבכי על היין ולא על החרבות חוזר כמה פעמים בשירי אבן נואס; שם, עמ' 6, 10, 679.

²¹ על איסור שתיית היין בקוראן, ראו סורה 2, פסוק 219; סורה 5, פסוקים 90–91.

²² אבן נואס 1992, עמ' 27.

²³ הסוגר של הבית הוא מובאה מן הקוראן, שבה האל מצווה את המאמינים לקרוא לו בשמותיו הטובים: "ולא לזהים השמות הטובים, אנא קראו לו בשמות אלה" (סורה 3, פסוק 180). הערבוב בין היין לבין האל מציב את אבן נואס במעמד של כופר באסלאם.

אבו נואס ביקש מן המשוררים לפתוח את השירה ביין, בכך שהיין ישמש תחליף לחטיבה הפותחת את הנסיב בקצידה:²⁴

صِفَةُ الطَّلُولِ بَلَاغَةُ الْقَدَمِ فَاجْعَلْ صِفَاتَكَ لِابْنَةِ الْكَرَمِ

תרגום:

אופי השרידים יוצר מליצה קשה להבנה על כן עשה אופייך לבת הכרמים

3. ביסוס יסודותיה של הסוגה ההומוארוטית המתבטאת בתשוקת גבר בוגר לנער צעיר.²⁵ הטיפוס של הגבר הנמשך לגברים אחרים לא היה חלק מן הנוף התרבותי של החברה הערבית בימי הביניים. שירת האהבה של אבו נואס היתה ייחודית בתקופתו, בעיקר בעיסוקה בחיי הוללות, וביחסים הומוארוטיים.²⁶ על הראשונות באימוץ הסוגה מעיד אבו נואס על עצמו בשיר הבא:²⁷

يَا وَاصِفَ الْعِلْمَانِ فِي شِعْرِهِ أَنْتَ وَرَبِّي مِنْهُمْ الْأَوَّلُ
وَصَفْتَ خَمْسِينَ قَمِيْرُهُمْ وَأَنْتَ أَنْتَ الطَّبِيبَةُ الْمُعْزَلُ
عَنَّا وَدَعَهُمْ عَنَّا أَوْ وَصَفَهُمْ أَنْتَ وَرَبِّي مِنْهُمْ أَجْمَلُ

תרגום:

הוי המתאר את הנערים בשירתו אתה, חי האלוהים, הראשון מהם
תיאירתי חמישים נערים והבחנתי ביניהם ואתה הוא הצבייה החשוקה
עזוב אותם ואת תיאורם כי אתה, חי האלוהים, יפה יותר מהם

בשיר אחר, הוא ציין במפורש שהיה להוט אחרי אהבת הנערים:²⁸

مَنْ يَكُنْ يَعْشَقُ النِّسَاءَ فَإِنِّي مُوَلِّعُ الْقَلْبِ بِالْغُلَامِ الطَّرِيفِ

תרגום:

החושק בנשים! הרי לבי להוט אחר נער חניני

שירתו של אבו נואס היתה ייחודית בתקופתו, בעיקר בכל הנוגע לחיי הוללות, פריצות וזימה הגדושים בתיאורים ארוטיים. מבקרי שירתו ומהדיריה רואים בה 'פואחש'

²⁴ אבו נואס 1992, עמ' 57.

²⁵ פאכ'ורי 1985, עמ' 304.

²⁶ אחת הדוגמאות לכך הוא השיר 'בחמאם' (אבו נואס 1992, עמ' 367), המתאר את קסמי הנערים העירומים, כולל אבריהם האינטימיים.

²⁷ אבו נואס 1992, עמ' 712.

²⁸ שם, עמ' 720.

(=מעשה תועבה, זנות),²⁹ שכן הם כוללים סצנות פורנוגרפיות בוטות.³⁰ חלקם אף השמיטון מן המהדורות שהתקינו,³¹ כיוון שהם פוגעים בערכים המוסריים של החברה הערבית המסורתית. חשוב אפוא להדגיש, כי החלק ההומוארוטי בשירתו הוסתר שנים רבות. אולם לאחרונה אנו עדים לכך שסוגיית שירים אלה עוררה פולמוס ספרותי בקרב מבקרי הספרות הערבית החדשה. טאהא חסין (1889–1973), גדול האינטלקטואלים המצרים בתקופה החדשה, עסק לעומק בביקורת הערבית הקלאסית וכמחצית המאמרים המכונים בספרו 'חדית' אל'ארבעא' (=שיחות יום רביעי) מוקדשים לשירתו של אבן נואס.³² חסין ניתח את אישיותו של אבן נואס והתמקד במניעיו לכתוב נגד המסורת הערבית בכלל, וחיבור שירים ארוטיים בפרט. בעקבותיו קמו שני מבקרים מצריים, שכל אחד מהם חיבר ספר שלם אודות דיוקנו של אבן נואס: (א) מוחמד נוי'הי (1917–1990), שבספרו 'נפסית אבי נואס' (=הפסיכואנליזה של אבן נואס) ביקש להסביר את אישיותו של אבן נואס באמצעות הניתוח הפסיכואנליטי בהסתמך על תסביך אדיפוס;³³ (ב) עבאס אלעקאד (1889–1963), שבספרו 'דראסה פי אלתחליל אלנפסי ואלנקד אלתאריכי' (=מחקר בניתוח פסיכולוגי ובביקורת היסטורית), אימץ אף הוא את הגישה הפסיכולוגית וביסס את ניתוחו על תסביך הנרקיסזם.³⁴ טאהא חסין דחה את הגישה הפסיכואנליטית של שני המבקרים הללו מכל וכל – אף שתחילה תמך בגישה זו וקבע כי שיריו של אבן נואס משקפים את רוח התקופה ואת רוח חצר החליפים.³⁵ מכל מקום, על אף שאבן נואס נחשב כאדם בעל גישה נועזת מעבר למסגרת הדתית המוסלמית, הרי בסוף חייו פקדו אותו הרהורי חרטה והוא הודה כי חטא חטאים נוראים. כך, למשל, כתב באחד משיריו

האחרונים:³⁶

²⁹ טרביה ומרעי 2018, עמ' 137.

³⁰ לדוגמה, ראו השיר בתרגום עמרי לבנת 2020, עמ' 74. לתיאור יחסים הומוארוטיים מוצנעים יותר ראו אבן נואס 1992, עמ' 28, 170, 197.

³¹ עקאד 2017; ראו, למשל, במהדורת אחמד אלגזאלי, שבה מובאים השירים המובאים במאמר זה, מוצאים ששירי 'פואחש' נשמטו כלל (הם נמצאים באנתולוגיות של ספרות האדב), וכן הושמטו בתי שיר הכוללים דברי תועבה וזימה (מסומנים בנקודות) (אבן נואס 1992, עמ' 303, 352, 356, 370, 371, 374).

³² חסין 2001, עמ' 44.

³³ נוי'הי 1970.

³⁴ עקאד 2017.

³⁵ חסין סיכם את דעתו לגבי אותה תקופה במלים אלו: "העולה לנו מכל הדברים האלה הוא שחיי הספרות באותה תקופה הצטיינו בארבע מידות – ספקנות, הוללות, חירות הרגשות וקלות הביטוי" (חסין 2001, עמ' 452).

³⁶ אבן נואס 1992, עמ' 132.

فَمَتَّعْتُ نَفْسِي وَالنَّدَامَى بِشُرْبِهَا
لَعْمَرِي لَنْ لَمْ يَغْفِرَ اللَّهُ ذَنْبَهَا
فَهَذَا شَقَاءٌ مَرَّ بِي وَنَعِيمٌ
فَإِنَّ عَذَابِي فِي الْحِسَابِ إِلَيْكُمْ

תרגום:

נהניתי משתיית היין עם רְעִי למשתה
בחי, אם לא יסלח לי האל על עוון היין
אלה אומללות ונהנתנות שעברו עלי
הרי עונשי ביום הדין מכאיב

כמו כן, מצויים בדיואנים שלו שירי הגות המביעים חזרה בתשובה ובקשת סליחה מן האל. משירים אלה עולה דמות מופת דתית או מוסרית.³⁷

ג. אבו נואס והשְׁעוּפִיָּה³⁸

בימיה של שושלת בני עבאס התחולל מאבק בין שתי תנועות תרבותיות בחלל עולמם של עמי האסלאם, מאבק שהתבטא בעיקר ביחסים בין הערבים במזרח שדגלו ב'עַרְבִיָּה' לבין הפרסים שדגלו ב'שְׁעוּפִיָּה'. הדוגלים ב'עַרְבִיָּה' טענו לעליונות התרבות הערבית על פני תרבויות עמים אחרים שקיבלו עליהם את האסלאם, וכמובן – הדוגלים ב'שְׁעוּפִיָּה' טענו את ההפך ויצאו בגלוי נגד התרבות הערבית ולשונה. אבן עבד רִבְּהָ (נולד ב־860) מציין, כי אנשי ה'שְׁעוּפִיָּה', שדרשו צדק חברתי ושוויון בין הערבים לבין העמים האחרים – שכן בני אדם נולדו מאותו טיט ומאותו אדם – התבססו על דברי הנביא מוחמד בַּחֲדִית': "لَيْسَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى أَعْجَمِيٍّ فَضْلٌ إِلَّا بِالتَّقْوَى" (= אין יתרון לערבי על האחר הזר רק ביראת האל).³⁹ אבו נואס, שנודע בחריפות הביטוי בשיריו נגד הערבים, היה מזוהה עם ה'שְׁעוּפִיָּה', עד כדי כך שהכִּלִּיף הארון אלרשיד ציווה לאסור אותו. אבו נואס תקף נמרצות את חיי הערבים במדבר ויצא נגדם בגלוי.⁴⁰ שירים רבים בדיואן שלו שייכים לקטגוריית השירה האנטי־ערבית, כגון⁴¹

وَلَا تَأْخُذْ مِنْ الْأَعْرَابِ لَهْوَ
وَلَا عَيْشًا فَعَيْشُهُمْ جَدِيبٌ

תרגום:

אל תיקח מן הברווים שעשועים
ולא דפוסי חיים, כי חייהם שוממים

³⁷ שם, שער הפרישות, עמ' 609–624 (29 שירים).³⁸ תנועת ה'שְׁעוּפִיָּה' (מן המילה 'שעב' = עם), שהדגישה את תרבויות העמים שהצטרפו לעולם המוסלמי, היא תנועת המרד הגדולה באימפריה המוסלמית שבה מילאו הפרסים תפקיד מרכזי נגד הערבים מפני תורת ה'עַרְבִיָּה', שהעניקה עדיפות ערכית לתרבות הערבית. ראו אלוני תשל"ט, עמ' 92; סדן 1975, עמ' 133; טובי 2000, עמ' 171; חֶסֶן 2001, עמ' 295; כפיר 2012, עמ' 88–94.³⁹ אבן עבד רִבְּהָ 1983, ג, עמ' 351.⁴⁰ זכ'רופ וצפואן 2010, עמ' 35.⁴¹ אבו נואס 1992, עמ' 11, 103.

أَلَدَّ إِلَيَّ مِنْ عَيْشٍ بَوَادٍ مَعَ الْأَعْرَابِ مَجْدُوبِ الْمَكَانِ
فُصَارَى عَيْشِهِمْ أَكْلٌ لِحَصَبٍ وَشُرْبٌ مِنْ خَفِيرٍ فِي شِنَانٍ

תרגום:

[היין] עָרַב לִי מַלְחִיּוֹת בּוֹאדִי עִם הַבְּדוּוּיִם בַּמִּקְוִיּוֹת צַחִיחִים
עֵיקָר חַיִּיהֶם מִתְּבַסְסִים עַל אֲכִילַת חֲרָדוֹנִים וְשִׁתִּית מִיִּם מְבוּר בְּנָאד בְּלוּי

בשיר דלהלן ביקר אבן נואס קשות את חיי השבטים הערבים בג'אהליה והציע את היין במקום הבכּי על החורבות בפתחת הקציצה כאלטרנטיבה לחיים חדשים וטובים יותר:⁴²

عَاجِ الشَّقَى عَلَى دَارٍ يُسْأَلُهَا وَغُبْتُ أَسْأَلَ عَنْ خَمَارَةِ الْبَلَدِ
لَا يَرْقِيُ اللَّهُ عَيْنِي مَنْ بَكَى حَجْرًا وَلَا شَفَى وَجَدَ مَنْ يَصْبُو إِلَى وَتْدٍ
قَالُوا ذَكَرْتَ دِيَارَ الْحَيِّ مِنْ أَسَدٍ لَا دَرَ دَرَكٌ قُلْ لِي مَنْ بُوَ أَسَدٍ
وَمَنْ تَمِيمٍ وَمَنْ قَيْسٍ وَإِخْوَتُهُمْ لَيْسَ الْأَعْرَابُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ أَحَدٍ

תרגום:

הַאֲמַלְלָה שֶׁהָא בְּחֲרָבוֹת וְשָׁאֵל עַל אַנְשֵׁיהָ וְאַנִּי הִלַּכְתִּי לְשָׁאוֹל עַל בֵּית מְרוּחַ בִּישׁוּב
הָאֵל לֹא יִבְשׁ דַּמְעוֹת מִי שֶׁבַכָּה עַל אֶבֶן וְלֹא יַחְלִים מִי שֶׁלְּבוּ עֶצֶב וּמִתְּגַעְגַּע לִיתְדוֹת
אִמְרוּ: צִיִּינָת אֶת תּוֹשְׁבֵי הָרֹבֶעַ מִבְּנֵי אֶסְדִּי הֲלֹא לֹא תַצְלִיחַ בַּמַּעֲשִׂיךְ, מִי הֵם בְּנֵי אֶסְדִּי
וּמִי הֵם בְּנֵי תַמִּיִּם וּבְנֵי קַיִס וְאִחֵיהֶם הֲרִי הָעֲרָבִים אֵינֶם נֹחֲשָׁבִים בְּעֵינֵי הָאֵל

בבתים אלה מגנה אבן נואס את שבטי ערב ואת השירה המסורתית הפותחת בבכּי על החורבות, לעומת שירתו הפותחת ביין ובתענוגות. בזה הוא מבקש להשתחרר מן המסורת הערבית הן בחייו האישיים הן בשירה.⁴³ בשל כך, לא אחת הואשם אבן נואס בנטיות גזעניות נגד הערבים יושבי המדבר.⁴⁴

⁴² שם, עמ' 46.⁴³ שרף 2004, עמ' 179–180.⁴⁴ עפרה בנג'ו ושמואל רגולנט (אבן נואס 1999, עמ' 8) מסכמים את הבחינות האנטי-ערביות בשירת אבן נואס בלשון זו: "הוא קרא תיגר על תכני השירה הערבית הקדומה הג'אהלית – שעסקה בשירת קרב וגבורה, העלתה על נס את ערכי הכבוד, הנאמנות, ההקרבה, והייחוס השבטי וביכתה את שרידי המחנה הנטוש וייסורי הפרידה מהאהובה. אבן נואס בז ולעג לתמות אלה, והוא נחשב לנציגה המובהק של האסכולה החדשה אלמוחדת'ין [המחדשים], המשוררים המודרניים של הימים ההם. כך, במקום לכפות את משכן האהובה שחרב והפרידה ממנה, הוא מכפה את בית המרוח ואת בני לווייתו שנעלמו, ובמקום לספר בשבחן של המלחמות ומעשי הגבורה, הוא שר שירי הלל לחיי התענוגות והיין".

ד. הזדהות אבו נואס עם התרבות הפרסית

יש הרואים במוצאו הפרסי-למחצה של אבו נואס את הסיבה להתנגדותו לתרבות הערבית המסורתית שמקורה בתקופה הקדם-אסלאמית במדבריות חצי האי ערב.⁴⁵ זאת ועוד, יש לציין כי בתקופת אבו נואס נודעה לפרסים השפעה רבה על השלטון העבאסי, ואף הוא הושפע מתרבותם.⁴⁶ הפרסים ברובם היו שיעים ואבו נואס שיבח את אבו אלחסן עלי בן מוסא אלרצ'א (נפטר ב-829), האמאם השמיני של השיעה. אף יש הטוענים שאבו נואס היה שיעי⁴⁷ שהזדהה עם השיעים והתהלל בעברם המפואר של הפרסים הקדמונים בשירים רבים תוך כדי גינוי לחיי הערבים המוצגים כאנטיתזה לתרבות הפרסית המפותחת. כך באחד משיריו:⁴⁸

فَهَذَا الْعَيْشُ لَا خَيْمَ الْبَوَادِي وَهَذَا الْعَيْشُ لَا اللَّبْنَ الْخَلِيبُ
فَأَيْنَ الْبَدُوּ مِنْ إِيْوَانِ كِسْرَى وَأَيْنَ مِنَ الْمَيَادِينِ الزُّرُوبُ

תרגום:

חיייהם⁴⁹ אינם יריעות מדבריות ואינם נשענים על שתיית הלֶבֶן והחלב
איפה הבדווים מארמון כסרי ואיפה [ההשוואה] בין הכיכרות לרפתות

ההשוואה בין חיי הערבים לבין חיי הפרסים נועדה בבירור להוקיע ולהשפיל את הערבים ולהתנגד לאופי חיייהם הפרימיטיביים. הערכתו לתרבות הפרסית מתבטאת גם בשתיית היין הפרסי ובתיאור הגביעים המקושטים בתמונות מרהיבות מן התרבות הפרסית:⁵⁰

تُذَارُ عَلَيْنَا الرَّاحُ فِي عَسَجِدِيَّةٍ حَبِثَهَا بِاللَّوَانِ النَّصَاوِيرُ فَارِسُ
فَرَارَتْهَا كِسْرَى، وَفِي جَنَابَتِهَا مَهًا تَدْرِيهَا بِالْقَسِيِّ الْفَوَارِسُ

תרגום:

מוזגים לנו יין בגביע ואבני יקר העניקו לו הפרסים ציורים למיניהם

⁴⁵ זכ'רוף וצפואן 2010, עמ' 46.

⁴⁶ עבד אלקאדר 2000, עמ' 99–103. אבו נואס שילב בשירתו מלים שמקורן בשפה הפרסית, כגון טרג'האר – כוס (אבו נואס 1992, עמ' 77); כ'נדרים – יין, ג'ולנאר – צמח בעל ריח ניחוח (שם, עמ' 112).

⁴⁷ אמין 1990, 5, עמ' 334.

⁴⁸ אבו נואס 1992, עמ' 12.

⁴⁹ של הפרסים.

⁵⁰ אבו נואס 1992, עמ' 12. יש לציין כי אבו נואס התפאר רבות באנושרואן כסרי, מלך פרס הראשון (501–579). השם 'כסרי' נתקבל בקרב הערבים ככינוי לכל מלך פרסי, בדומה ל'קיסר' בקרב הרומאים והביזנטים. שם זה מופיע לעתים קרובות בשירי אבו נואס (1992, עמ' 12, 14, 37, 48, 71, 77, 100, 102, 104, 119, 127, 138, 165, 180, 282, 283, 557, 690); שם, עמ' 69, ציין גם את המלה 'פרס'.

בתחתית הגביע מצויר ארמון פסרי

ובפאותיו בהמות בר שהפורשים הונו אותן בקשתות

הוא התייחס אל היין גם כמורשת של הפרסים, בעוד שלערכים אין מורשת:⁵¹

ثَرَاثُ أَنْوَا شُرُوَانِ كِسْرَى وَلَمْ تَكُنْ مَوَارِيثُ مَا أَبْقَتْ تَمِيمٌ وَلَا بَكْرٌ

תרגום:

[היין] מורשת בני שרואן, כסרי, ולא היו ירושות שהותירו בני תמים ובפר

לדעת אבן עבד רבה,⁵² השיר דלהלן מהווה דוגמה טיפוסית לנטיית אבן נואס ל'שעופיה',

שיר שבו הוא מעלה על נס את מעשיהם של הפרסים:⁵³

دَعِ الرَّسْمَ الَّذِي دَنَرَا وَكُنْ رَجُلًا أَضَاعَ الْعِلْمَ
يُقَاسِي الرِّيحَ وَالْمَطَرَ فِي اللَّذَاتِ وَالْخَطَرَا
أَلَمْ تَرَ مَا بَنَى كِسْرَى مَنَازَهُ بَيْنَ دَجَلَةٍ وَالْ-
وَسَابُورِ لِمَنْ غَبَرَا فُرَاتٍ تَقَيَّاتِ شَجَرَا
بِأَرْضٍ بَاعَدَ الرَّحْمَنُ عَنْهَا الطَّلْحَ وَالْعُشْرَا

תרגום:

עזוב את השרידים שנמחקו

מתענים ברוח ובגשם

והיה גבר שבילה את זמנו במודע

בתענוגות ובמעשים מכובדים

האם לא ראית אשר בנה כסרי

וסאבור⁵⁴ בזמן שחלף?

גני אירועים בין חידקל

לפרת מלאים בצללי העצים

בארץ שהאל הרחיק ממנה

עצי המדבר, שיטת השרף ותפוח סדום

מכל בתי השיר דלעיל, עולה בבירור התפארותו של אבן נואס בייחוסו המשפחתי לפרסים

(מצד אמו), שהוא מעדיפו על ייחוסו הערבי.⁵⁵

ה. השפעת אבן נואס על משוררי ישראל

השירה הערבית האנדלוסית בספרד נסמכה על השירה הערבית במזרח וקיבלה את

הקונבנציות שלה. המשוררים העברים בספרד הכירו את השירה הערבית על רבדיה

⁵¹ שם, עמ' 102.

⁵² אבן עבד רבה 1983, ג, עמ' 355.

⁵³ אבן נואס 1992, עמ' 557–559.

⁵⁴ מלך פרסי שנלחם ברומאים פעמיים: בשנים 244, 258 לספח"נ.

⁵⁵ חג'אג'רה 2012, עמ' 152.

השונים, אם במישרין ואם באמצעות השירה האנדלוסית הערבית. המשוררים היהודים, שהיו בקיאים בלשון הערבית ובספרותה, נטלו מלוא חופניים מן השירה הערבית. מוטיבים ודגמים שיריים ערביים מצאו דרכם אל השירה העברית בימי הביניים. יהודה רצהבי הקדיש את מרבית מחקריו לעיון במקורות העבריים של השירה, הפרוזה, דברי חכמה ועוד שהושפעו מן הערבית. הוא מציין שיותר מכל קלטה השירה הספרדית מוטיבים ומאמרות ערביים:⁵⁶

המקבילות הערביות מלמדות לא על המוטיב בלבד אלא גם על הסופרים והספרים שקראו משוררי ישראל, וכן על דרכי התרגום שאחזו בהם, בשירה ובפרוזה. פעמים שעל פי המקבילה הערבית אפשר להגיה את הנוסח העברי ואף להשלים חסרות. כיוצא בזה לשונות עבריים סתומים, שהמקור הערבי מאיר אותם.

גילוי המקורות הערביים בספרות העברית החל עם התעוררות 'חכמת ישראל' במאה הי"ט על ידי גדולי החוקרים הבקיאיים ביסודותיה ובסודותיה של השפה הערבית והוא נמשך עד היום. המחקר התמקד בשאלת המגעים בין השירה הערבית לבין השירה העברית. כל החוקרים מתייחסים ליניקתן של התרבות העברית ושל השירה העברית מאלו הערביות מחד גיסא, ולמצע הרוחני של שתי השירות שהצמיח יצירות דומות מאידך.⁵⁷ המזיגה התרבותית שהתהוותה בספרד בין התרבות היהודית לבין תרבות ערב יצרה זן אחר של שירה עברית. דהיינו, סינתזה של אידיאלים תרבותיים יהודיים המושפעת מתרבות הסביבה.

שני הנושאים – היין והחשק בזכר – שפיתח אבו נואס בשירה הערבית ולא באו לידי ביטוי בשירה העברית קודם לכן, פילסו את דרכם לשירה העברית בספרד ונעשו חלק אינטגרלי ממנה. שירת החשק העברית נכתבה בעיקרה על אהבה חושנית, אהבת גבר לאשה או אהבת גבר לנער. למרות היותם שומרי דת שכתבו שירי קודש, הלכו משוררי ישראל בעניין זה בעקבות הסוגה הערבית וכתבו שירי חשק נועזים מאוד שמושאייהם נערים, במיטב המסורת של השירה הערבית.

מושאי האהבה עוררו ויכוח סוער בין החוקרים. ברובם נמנעו ואף סירבו להודות באפשרות של קיום מערכת יחסים הומוסקסואליים בין החושק לחשוק וראו בתופעה זו משום הטלת דופי בגדולי משוררי ספרד.⁵⁸ יש הטוענים כי שירה זו מבוססת על קונבנציה שירית ולא על ניסיון אישי המבטא חוויה רגשית עזה. לדעת יוסף טובי, אין בשירים אלה

⁵⁶ רצהבי תשס"ז, עמ' 7.

⁵⁷ ישי 2001, עמ' 1.

⁵⁸ בדיר 2013, עמ' 17; טרביה 2020, עמ' 177.

כדי לשקף מציאות ממשית, אלא כתיבה על דרך החיקוי, או שיש לראות בהם אלגוריה, כגון יחסי המשורר ושירו.⁵⁹ ואילו חיים שירמן קבע, ששירה הומוארוטית זו נכתבה תוך התייחסות לריאליה של ממש בציבור היהודי באותה עת, ובהשפעת החברה הערבית.⁶⁰ נורמן רות ועבדאללה טרביה מצדדים בגישתו של שירמן, ששירת יהודי ספרד אינה רק חיקוי לשירה הערבית ברובד הספרותי אלא היא ראי המשקף את הרגשות והחיים הריאליים בחברה היהודית בתקופה ההיא.⁶¹

בנוסף לסוגות שנדונו לעיל, היהודים היו מודעים לסוגיית ה'שעופיה'. נחמיה אלוני טוען כי המשוררים העבריים הכירו את הפולמוס בין ה'ערביה' וה'שעופיה', והם לקחו חלק בו.⁶² השירה העברית, ובייחוד שירת הקודש, נשארה נאמנה לתרבות היהודית מתוך מטרה ברורה שלא להיסחף אחר ה'ערביה'. לדברי אלוני, בחוד החנית של המרד ב'ערביה' עמדו המשוררים, ובראשם משה אבן עזרא (1055–1135) שהגיב לכך בספרו הפואטי 'פתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אפרה'.⁶³ באשר לשלמה אבן גבירול (1021–1058), טוען אוריה כפיר כי ביטויים אחדים בשירי היין שלו מלמדים כי לא בלבד הכיר את רעיונות ה'שעופיה' אלא אף ידע להשתמש בהם.⁶⁴ גם יהודה אלחריזי (1165–1225), שהיה קנאי ללשון העברית, בחיבור ספרו 'תחכמוני' רצה להראות כי אין הלשון העברית נופלת מאחותה הערבית, ובכך לסכור את פי המקטרגים אשר טענו כי הלשון העברית קצרה ואינה מספיקה להם.⁶⁵

המחקרים שעסקו בגילוי המקורות הערביים שמהם שאבו המשוררים העבריים בספרד לא התמקדו בהשפעות ממשורר מסוים מן המשוררים הערבים, פרט לשניים:

⁵⁹ טובי 2000, עמ' 178.

⁶⁰ שירמן תשנ"ו, עמ' 104.

⁶¹ רות 1979, עמ' 51; טרביה 2020, עמ' 197.

⁶² אלוני תשל"ט, עמ' 117.

⁶³ אלוני תשל"ג.

⁶⁴ כפיר 2012, עמ' 92.

⁶⁵ אלחריזי תרנ"ט, עמ' 12.

מִתְנַפֵּי⁶⁶ וְאָבוּ תַמָּאם.⁶⁷ כמה משירי אבו נואס זכו לתרגום עברי⁶⁸ ולהתעניינותם של חוקרי השירה הערבית והעברית בימי הביניים.⁶⁹ להלן נתמקד בהשפעת שירתו של אבו נואס על הספרות הערבית-היהודית ועל המשוררים העברים בימי הביניים בארבעה תחומים: תרגום-עיבוד, נושאים ורעיונות, מוטיבים ומשחקים וירטואוזיים באותיות.

1. הספרות הערבית-היהודית

בספרות הערבית-היהודית לסוגיה מובאים בתי שיר ערביים לשם חיזוק העיון בהקשר הנדון, כפי שהיה נהוג בספרות ה'אדב' הערבית. להלן שלושה בתי שיר משל אבו נואס המשולבים בספרות הערבית-היהודית:

(א) ב'כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אפרה' למשה אבן עזרא:⁷⁰

ואסתחסן קול גירה:

פתנפסת פי אלבית אד'א מזג'ת כתנפס אלריחאן פי אלנאן

תרגום:

מצאו חן דברי זולתו (בעניין היין):

ותפץ ריחה בבית כשנמזגה כהפצת הפרח ריחו באף

הבית לקוח משיר של אבו נואס:⁷¹

فَتَنَّفَسْتُ فِي الْبَيْتِ إِذْ مُزِجْتُ كَتَنَّفُسِ الرِّيحَانَ فِي الْأَنْفِ

(ב) בספר 'התגלות הסודות' כותב יוסף בן עקנין (1150–1220):⁷²

אמר אלחסן בן האני:

אלא פאסקני כ'מרא וקל לי הי אלכ'מר

⁶⁶ טובי 2010, עמ' 325–352.

⁶⁷ מרעי 2015.

⁶⁸ אבו נואס 1999; לבנת 2020. בהקדמה לאבו נואס 1999 (עמ' 7), כתבו שני המתרגמים: "ספר זה מבקש לפתוח בפני הקורא העברי צוהר לבגדאד ולתרבות הערבית בתקופה העבאסית מלפני 1200 שנה, עת הייתה בשיא פריחתה ותפארתה. זאת באמצעות הנציג המובהק שלה – המשורר אבו נואס שהפך לנכס צאן ברזל של התרבות הערבית. זהו ספר ראשון מסוגו ואנו מקווים לתרום בכך נדבך נוסף, אף אם צנוע להכרת תרבותם של שכנינו הערבים".

⁶⁹ ורדי 2018; כפיר 2012, עמ' 89–91.

⁷⁰ אבן עזרא תשל"ה, עמ' 164.

⁷¹ אבו נואס 1992, עמ' 66.

⁷² אבן עקנין תשכ"ד, עמ' 32.

המובאה כוללת רק את הדלת של בית משיר של אבו נואס; להלן הבית בשלמותו:⁷³

أَلَا فَاسْقِنِي خَمْرًا، وَقُلْ لِي: هِيَ الْخَمْرُ وَلَا تُسْقِنِي سِرًّا إِذَا أَمَكْنَ الْجَهْرُ

תרגום:

נא השקני יין ואמור לי: זה יין ואל תשקני בסתר אלא בגלוי אם אפשר

(ג) אלעזר הבבלי (המאה הי"ג) בספרו 'תורת השיר' מביא בית שיר משל אבו נואס כדוגמה לקישוט ההפלגה (الغلو):⁷⁴

وَقَمَعْتَ أَهْلَ الشَّرِكِ حَتَّى إِنَّهُ أَلَنْتَ أَهْلَ الْبَيْتِ لَمْ تُخْلَقْ
וקמעת אהל אלשרך חתי אנה לתהאבך אלנטף אלתי לס תכ'לק

תרגום:

הדברת את הכופרים במידה כזאת שאף זרעם שעוד לא נוצר יירא אותך⁷⁵

2. תרגום-עיבוד

המשוררים היהודים, שהיו בקיאים היטב בשירה הערבית ושאוּבו ממנה הרבה, עשו זאת לעתים בדרך התרגום. להלן כמה דוגמאות משירת אבו נואס:

(א) תענוגות החיים. באחד ממכתמיו מתאר משה אבן עזרא את כל סוגי תענוגות החיים שבהם הוא נהנה:⁷⁶

יִפְה תֵּאָר וְכֹס יֵין וְגִנָּה וְזֶמֶר עוֹף וְקוֹל מִיָּמִי תַעֲלָה
צָרִי חוֹשֶׁק וְגִיל דוֹאָג וְשִׁיר נָד וְעֶשֶׂר רֶשׁ וְלַחֲלוּלָה תַעֲלָה

אותו נושא מצוי בשיר של שמואל הנגיד (993–1204):⁷⁷

כִּי חֲמִשָּׁה יִמְלָאוּ הַלְכָבוֹת בְּשִׁמְחוֹת, וְהֵם יְנִיסוּן יְגוֹנִי
יַעֲלֶת חֵן וְגֵן וְיֵין וְרִגְשָׁת מִי נְחָלִים וְשֶׁר יַעֲירוּן שְׁשׁוֹנִי

רעיון זה מצוי שיר של אבו נואס:⁷⁸

⁷³ אבו נואס 1992, עמ' 28. אבו נואס שתה את היין בגלוי ולא בסתר, עניין זה חוזר גם בשירים בעמ' 139, 136, 122.

⁷⁴ יהלום תשס"א, עמ' 127; אבו נואס 1992, עמ' 401.

⁷⁵ השוּו בית השיר של אלעזר הבבלי ובו שימוש באמצעי (יהלום תשס"א, עמ' 127): "וְלֹא אֶשָּׂא יְגוֹנוֹתִי [וְ]תוֹלִים / בְּפֶלֶס נִמְצָאוּ מִחוּל קְבָדִים".

⁷⁶ אבן עזרא תרצ"ה/ל"ח, א, עמ' שמג.

⁷⁷ שמואל הנגיד תשכ"ו, עמ' 292.

⁷⁸ אבו נואס 1992, עמ' 51; השוּו פגיס 1970, עמ' 106.

أَرْبَعَةٌ يَحْيَا بِهَا
الْمَاءُ وَالْبُسْتَانُ وَالْ-

תרגום:

ארבעה חי בהם
מים, גינה

قَلْبٌ وَرُوحٌ وَيَدَنُ
خَمْرَةٌ وَالْوَجْهَ الْحَسَنُ

לב, רוח וגוף
יין ופני חן

שיר זה מופיע גם בניסוח אחר:⁷⁹

أَرْبَعَةٌ مُذْهِبَةٌ
تَحْيَا بِهَا عَيْنٌ وَرُوحٌ
الْمَاءُ وَالْقَهْوَةُ وَال-

תרגום:

ארבעה מגרשים
נעימים הם יחיו בהם עין,
המים, הגן

لِكُلِّ هَمٍّ وَحُزْنٍ
وَقُفُوءٍ وَيَدَنٍ
بُسْتَانُ وَالْوَجْهَ الْحَسَنُ

כל עצב ויגון
רוח, לב וגוף
היין ופני חן⁸⁰

(ב) בגידת הזמן. משה אבן עזרא מציין באחד משירי ההגות, שהזמן בוגד והאנשים מתנהגים בניגוד למצופה מהם:⁸¹

أَشْرَ نَفْسَ زَمَنٍ بُوْغْدَ مَقْضَاؤِ

כְּאוֹהֵב יַעֲטָה מַעֲטָה מְשֻׁנָּא

כאן הזמן מצטייר כאדם שונא המתחפש כאוהב. שמואל הנגיד הגה רעיון זה בניסוח דומה בבן קהלת:⁸²

זָמַן פּוֹתָהּ, אֲשֶׁר יַעֲשֶׂ בְּסִתָּר

כְּמוֹ שׁוֹנֵא, וּמִתְרַאֶה כְּאוֹהֵב

בדומה לכך כתב שלמה אבן גבירול:⁸³

זָמַן בּוֹגֵד אֶסְרֵנִי בְּפִידוֹ
וְגִבְרֵתִי תִמּוֹל חֶשֶׁק יְדִידִי וְאֵיךְ הַיּוֹם גִּבְרֵנִי בְּנוֹדוֹ

בתים אלה הם למעשה תרגום-עיבוד לבית של אבן נואס באותו עניין:⁸⁴

⁷⁹ אבן נואס 1992, עמ' 612.

⁸⁰ גרסה אחרת של רעיון זה מצויה בבית שיר למשורר לא ידוע (תימור 1982, עמ' 17): ثَلَاثَةٌ تَجْلُو عَنْ الْقَلْبِ الْحَزْنَ / الْمَاءُ وَالْخَضِرَةُ وَالْوَجْهَ الْحَسَنُ (=שלושה מסירים מן הלב כאב וצער / מים גינה ויפת תואר).

⁸¹ אבן עזרא תרצ"ה/ל"ח, עמ' קמר.

⁸² שמואל הנגיד תשי"ג, עמ' 130.

⁸³ אבן גבירול תשל"ח, עמ' 51.

إِذَا امْتَحَنَ الدُّنْيَا لَيْبٌ تَكْشَعُفُ لَهُ عَنْ عَدُوٍّ فِي ثِيَابِ صَدِيقٍ

תרגום:

כאשר חכם יבחן את העולם ימצאנו אויב שלובש כסות אוהב

(ג) העוונות הרבים של האדם וסליחת האל. שמואל הנגיד כותב באחד מפיוטיו
כי האל גדול וסולח: ⁸⁵

وَأَمَّ رَبِّ الْعَوْنِ סְלִיחָתָךְ מְרִבָּה

אבו נואס ביטא אותו רעיון בלשון זו: ⁸⁶

يَا كَبِيرَ الذَّنْبِ عَفُو اللَّهُ مِنْ ذَنْبِكَ أَكْبَرُ

תרגום:

הוי רב העוונות, סליחת האל גדולה מעוונך

3. נושאים ורעיונות

המשוררים הערבים הגו נושאים ורעיונות פרי דמיונם והמשוררים היהודים בספרד
הושפעו מהם. להלן כמה דוגמאות משירת אבו נואס:

(א) שתיית יין לפי עונות השנה. במחברת החמישית ב'תחכמוני' ליהודה אלחריזי
מתחרים שנים עשר משוררים. כל אחד מהם מדבר על חודש אחד שתוכנו יין. נציין
כאן שלושה חודשים, שבהם שותים יין ב'תחכמוני' ומקבילותיהם בשירי אבו נואס:
בתוך הערוגות בחודש ניסן: ⁸⁷

בִּינוֹת עֲרוּגוֹת שֶׁב יָמֵי נִיסָן יַעֲלֶה נֶצֶן וְרֵם נֶסֶן
שִׁמְחַת נִפְשׁוֹת בְּאַשִּׁישׁוֹת כִּי מִהֶזְמֵן מִתֵּן מִנֵּת פֶּסֶן
הַפֹּס תִּנָּה אֶעֱלֶךְ בְּעַת תִּכְאֵב וְהַפֶּךְ לְגֵם נִיסָן תִּלְאוֹת אֵב

⁸⁴ אבו נואס 1992, עמ' 621. חיים בראדי התייחס למקור זה (פגיס 1970, עמ' 107). אבו נואס חוזר על
רעיון זה בניסוח אחר (שם, עמ' 288: عَدُوٌّ كَالصَّدِيقِ، وَذَا كَهَذَا / سَوَاءٌ، وَالْأَبَاعُ كَالْأَدَانِي (=אויבך
כמו החבר ושניהם שווים / והרחוקים כקרובים).

⁸⁵ שמואל הנגיד תשכ"ו, עמ' 325.

⁸⁶ אבו נואס 1992, עמ' 620. [הערת העורך: רעיון זה מצוי כבר במקרא ובנוסח התפילה היהודי]. בדומה
לכך, פנה אבו נואס אל הכ'ליף אלמאמון שאסרו בכלא ומשם שלח לו שיר שיחון אותו, לאחר ששהה
בו שלושה חודשים (שם, עמ' 426): مَضَيْتُ لِي شَهْرٌ مَدَّ حَيْسُثُ ثَلَاثَةً / كَأَنِّي قَدْ أَذْنَبْتُ مَا لَيْسَ يُغْفَرُ //
فَإِنْ كُنْتُ لَمْ أَذْنِبْ فَيَبِمَا حَبَسْتَنِي / وَإِنْ كُنْتُ ذَا ذَنْبٍ فَعَفْوُكَ أَكْبَرُ (=עברו עלי שלושה חודשים מאז
נאסרתי / כאילו עויתי עוון שלא ייסלח // אם לא חטאתי מדוע כלאת אותי / ואם חטאתי הרי
סליחתך גדולה מהם).

⁸⁷ אלחריזי תרנ"ט, עמ' 62, 65.

וכך כותב אבו נואס:⁸⁸

اشْرَبَ عَلَى الْوَرْدِ فِي نَيْسَانَ مُصْطَبِحًا
مِنْ خَمْرٍ فُطِرَ بِلِ خَمْرَاءَ كَالْكَادِي
תרגום:

שתה בחודש ניסן לעת בוקר על ורד
שתיית היין בחודש אלול:⁹⁰

بَيْنَهُ وَبَيْنَ يَغُوزِ تَغِيهِ الْبُوسُ غَبُولُ
وَبَاوَتُو عَنِيَّانَ كُتَابَ شُمُوَالِ الْهَنْجِيدِ:⁹¹
אך בערוגה סב שתה בימי אלול

מַת אָב וּמַת אֱלֹוֹל, וּמַת חֲמָם
קוּמָה, שְׁתֵּה בְּכּוֹס וְשׁוּב וּשְׁתֵּה
גַם נֶאֱסַף תִּשְׁרִי וּמַת עֲמָם
בְּכַד, וּבְלִיל גַּם יוּמָם!

אבו נואס מזמין את רעיו לשתות יין בחודש אלול המסיים את הקיץ:⁹²

مَضَى أَلِيلُ وَإِنْ تَفَعَ الْحَرُورُ
فَقُومَا فَالْفَحَا خَمْرًا بِمَاءِ
وَأَخْبَتَ نَارَهَا الشَّيْعَرَى الْعَبُورُ
فَإِنَّ نِتَاجَ بَيْنَهُمَا السُّرُورُ
תרגום:

חלף אלול ופס החום הכבד
קומו ומזגו יין במים
ככתה האש בהופעת כוכב האברק:⁹³
שתיית היין בחודש אדר:⁹⁴

بَيْنَ צَلَالِي شَوْشَنٍ وَفَرَحِ نَهْدَرِ
لَكِنْ سَتֵה יֵין אֶשֶׁר יִדְמָה בְּכּוֹס
מֵה נֶאֱדָר יֵין כּוֹסֶךְ בִּימֵי אֶדֶר
שֶׁהֶם לְטוֹר אָדָם אֶשֶׁר מְלֵא בְּדֶר

על השתייה בחודש אדר כותב אבו נואס:⁹⁵

طَابَ الزَّمَانُ وَأُورِقَ الْأَشْجَارُ
وَكَسَا الرِّبِيعُ الْأَرْضَ مِنْ أَنْوَارِهِ
وَمَضَى الشِّتَاءُ وَقَدْ أَتَى آدَارُ
وَشَيْئًا ثَخَارُ لِحُسْنِهِ الْأَبْصَارُ

⁸⁸ אבו נואס 1992, עמ' 685.

⁸⁹ עיר בעיראק מפורסמת מאוד בתעשיית היין; השוו שם, עמ' 4, 17, 26, 70, 78, 86, 102, 128, 167, 694, 171.

⁹⁰ אלהריזי תרנ"ט, עמ' 66.

⁹¹ שמואל הנגיד תשכ"ו, עמ' 285; השוו רצהבי תשס"ז, עמ' 305.

⁹² אבו נואס 1992, עמ' 684.

⁹³ הכוכב 'סריוס' הנמצא ליד מזל תאומים.

⁹⁴ אלהריזי תרנ"ט, עמ' 72.

⁹⁵ אבו נואס 1992, עמ' 688.

فَأَنْفِ الْوَقَارَ عَنِ الْمُجُونِ بِقَهْوَةٍ

חֲמֵא خَالِطَ لَوْنُهَا إِقْمَارُ

תרגום:

הזמן נעשה שמח והעצים הוריקו
וכיסה האביב את האדמה בפרחים
נער את הכבוד מהוללות ביין

חלף החורף ובא אדר
מקושטים שיופיים הרהיב את העיניים
ושתהו אדום שצבעו לבן ירקרק

(ב) התמכרות לתענוגות גוף הנער. שירי החשק והיין עטויים לעתים באווירה ארוטית וחושנית. שלמה אבן גבירול כותב בשיר 'תבדד מכלי קצה':⁹⁶

وְבִאתִי אֶל נְהָר חֶשְׁקוֹ

אֶשְׁר צִנָּאר וְרֹאשׁ יִחְצָה

וּמִי יִתֵּן יִחְגְּנִי

וְיַעֲתֵר וְיִרְצָה

וְיִזְאֵל־נָא וְאַרְדָּה צוֹף

דְּבֶשׁ פִּיהוּ וְגַם אֶמְצָה

תיאור ארוטי בוטה מצוי בשיר של אבן נואם בצורה גלויה:⁹⁷

أَوْجَرَتْهُ الْقَرْفَتِ الْعُقَارَ فَمَا
فُقُمْتُ حَتَّى حَلَلْتُ مِنْزَرَهُ
ثُمَّ اعْتَنَقْنَا وَظَلَلْتُ أَلْتَمَهُ

انْتَهَيْتُ حَتَّى اتَّكَيْ عَلَى الْعَضُدِ
مِنْهُ وَسَوَّيْتُ فَخْدَهُ بِيَدِي
وَتَغَرُّهُ مِثْلَ سَاقِطِ الْبَرْدِ

תרגום:

השקיתיו יין משובח
קמתי והיתרתי את חגורתו
והתחבקנו ונישקתי ארוכות

וכשסיים נשען על זרועי
וישרתי את ירכו בידי
ו[רוק] פיו דומה לברד היורד

מוטיב זה חוזר בשני שירים אחרים של אבן נואם:⁹⁸

أَشْرَبُ مِنْ رِيْقَتِهِ مَرَّةً

وَمَرَّةً مِنْ فَضْلَةِ الْكَأْسِ

תרגום:

פעם אשתה את רוקו
מַגְּ فِي الْكَأْسِ رِيْقَهُ وَسَقَانِي

ופעם משארית (היין) שבתחתית הכוס
مِنْ شَرَابٍ مُعَتَّقٍ مَخْتُومٍ

תרגום:

שם בכוס רוקו והשקני

משקה עתיק סגור בשעוה

⁹⁶ אבן גבירול תשל"ה, עמ' 143.

⁹⁷ אבן נואם 1992, עמ' 197; בשיר אחר (שם, עמ' 169–170) מצוי תיאור בוטה בתחום המיני.

⁹⁸ שם, עמ' 106, 177; השוו שם, עמ' 703.

בניגוד לאבו נואס ושלמה אבן גבירול, טדרוס אבולעאפיה טוען כי מאחר שהחשוק לא נעתר לבקשתו לרדות את רוקן, מימש זאת בחלום:⁹⁹

רדות רָקוּ מְנַעֲנִי וּמַאֲיִן רְצוֹנוֹ בְּחִלּוֹם לִלְלִי רְדִיתִיו

(ג) גינוי לחודש רמז'אן: יהודה אלחריזי מכנה את חודש רמז'אן 'חודש תענית הישמעאלים' ומבקר את המוסלמים המשכימים בעלות השחר ואוכלים בחודש זה:¹⁰⁰

הָאֵל עֵינָג נְפָשׁוֹת עֲמוֹ	בְּמַאֲכָלִים כִּי לֹא עָנָה
לֹא יִרְעִיב אֶל נֶפֶשׁ צָדִיק	רַק יִשְׁבִּיעַ נֶפֶשׁ נָעָה
כִּי לֹא צָוָה עֲנוֹת אָדָם	נֶפֶשׁוֹ רַק אַחַת בְּשָׁנָה
שָׂא לָכֶם כָּל־מִשְׁכִּימֵי קוֹם	כֵּן יִתֵּן לִידִידוֹ שָׁנָה

אבו נואס שהצטיין כדמות אנטידתית, ראה בחודש הצום עול וביטא את שנאתו כלפיו בשיר זה:¹⁰¹

أَلَا يَا شَهْرُ كَمْ تَبَقَى	مَرَضْنَا وَمَلَلْنَاكَ
إِذَا مَا ذُكِرَ الْحَمْدُ	لِشَوَالٍ دَمَمْنَاكَ
فَبَا لَيْتَاكَ قَدْ بَنَتْ	وَمَا تَطْمَعُ فِي ذَاكَ
وَلَوْ أَمَكْنَ أَنْ يُقَتَّ	لَ شَهْرٌ لَقَتَلْنَاكَ

תרגום:

הוי חודש (רמז'אן) כמה נותר ממך	חלינו ומאסנו בך
אם החודש שלפניך (שעבאן)	צוין לברכה אנו מגנים אותך
הלוואי והתרחקת מאתנו	ואיננו חפצים בך
ולו ניתנה האפשרות להרוג	חודש, היינו הורגים אותך

בשני השירים ארבעה בתים המדגישים את העינוי והסבל של האנשים הצמים. אלחריזי רומז שאין צורך בצום חודש שלם, אלא יום אחד בשנה, והכוונה ליום הכיפורים, בניגוד לחודש שלם שאבו נואס רוצה להיפטר ממנו בכל מחיר.

⁹⁹ אבולעאפיה תרצ"ב/ו, א, עמ' 39.

¹⁰⁰ אלחריזי תרנ"ט, עמ' 405.

¹⁰¹ אבו נואס 1992, עמ' 536. אבו נואס התייחס לרמז'אן באופן שלילי גם בשירים בעמ' 104, 194, 204, 205, 207. לעומת זאת, כשחזר בתשובה בסוף ימי חייו, פנה לאל וביקש ממנו דווקא להאריך את ימי הצום לשנים ארוכות, עמ' 623: شَهْرُ الصِّيَامِ عَدَا مُوَاجِهًا / فَلْيَعْقِبَنَّ رَعِيَّةَ التَّسْلِكِ // أَيَّامُهُ كَوْنِي سِينِينَ، وَلَا / تَقْتُلْنِي فَلَسْتُ بِسَائِمٍ مِنْكَ (=חודש הצום בקרוב יגיע / בעקבותיו נתמקד בעבודת הבורא // שיהיו ימיו שנים, ולא / ייגמרו, הרי אני לא מואס בהם).

4. מוטיבים

כאמור, היין מהווה ציר מרכזי בשירת אבו נואס המטיפה לתענוגות ומגוונת בתכניה, בסגנונה ובלשונוה. להלן כמה מוטיבים בולטים בשירה העברית המושפעים משירת היין של אבו נואס:

(א) שתיית היין עם אור הבוקר. בשירו 'ארץ כילדה יונקת' אומר יהודה הלוי:¹⁰²

פָּרַדְסִי שְׁלָחִיָּה שְׁחֲרָנוּהוּ בְּבֶת גִּפְּן בְּרִשְׁפֵי אֶהְבֶּה נִשְׁקֶת

וכן שמואל הנגיד אומר:¹⁰³

צָאוּ וְיָאוּ בְּמִזְרַח אֶת מְאוֹר בֶּקֶר כְּחוּט שְׁנִי
וְהָאִיצוּ בְּטָרֶם עָלָה שְׁחַר וְהִשְׁקִינוּ
בְּכֹס מִיד מְרַקְקָה עֲסִיס רֶקֶח וְרִמּוֹנִי

בדומה לכך אבו נואס מזרז את חברו לשתות יין עם אור הבוקר:¹⁰⁴

بَادِرْ صَبَاحَكَ بِالصَّبُوحِ وَلَا تَكُنْ كَمُسَوِّفِينَ غَدَا عَلَيْكَ شَحَاخَا
إِنَّ الصَّبُوحَ جَلَاءٌ كُلِّ مُخَمَّرٍ بَدَرَتْ يَدَاهُ بِكَاسِهِ الْإِصْبَاخَا

תרגום:

החל את הבוקר במשקה משכר ואל תהי כבטלנים המשכימים בבוקר קמצנים
הרי המשקה המשכר שמחה לכל שתיין שהחזיקו ידיו בכוס בבוקר

אבו נואס פונה למוזגת נוצרית קופטית ומבקש ממנה למזוג לו יין עם עלות השחר:¹⁰⁵

هَاتِ مِنَ الرَّاحِ؛ فَاسْقِنِي الرَّاحَا أَمَا تَرَى الدَّيْكَ كَيْفَ قَدْ صَاخَا
وَأَذْبَرَ اللَّيْلُ فِي مُعَسْكَرِهِ مُنْصَرَفًا وَالصَّبَّاحَ قَدْ لَاحَا

תרגום:

הביאי קצת מן היין והשקיני את היין הלא תראי, התרנגול הנה כבר קרא
והלילה הפך במחנהו נעלם, והבוקר כבר בא

וכך הוא אף מתרץ את שתיית היין בבוקר:¹⁰⁶

¹⁰² הלוי תש"ו, עמ' 336.

¹⁰³ שמואל הנגיד תשכ"ו, עמ' 286.

¹⁰⁴ אבו נואס 1992, עמ' 1.

¹⁰⁵ שם, עמ' 684. בשירי אבו נואס נזכרים הנוצרים כגון המוזג, החשוק, הכנסייה, מנזר (שם, עמ' 5, 11, 82, 83, 85, 92, 108, 121, 164, 186, 195, 208, 219, 297, 322, 355, 366, 370); וכן היהודים (שם, עמ' 54, 61, 64, 92, 118, 237).

¹⁰⁶ שם, עמ' 144 (השוו שם, עמ' 168, 169, 186, 672, 684, 685, 695).

وَبَادِرٍ بِالصَّبُوحِ فَإِنَّ فِيهِ

شِفَاءٌ السُّقْمِ لِلرَّجُلِ السَّقِيمِ

תרגום:

שתה יין על הבוקר הרי יש בו

ריפוי מחלות לאיש החולה

(ב) היין מרפא כאבים ומחלות. לעומת הדת היהודית המתירה לשתות ולשמוח אך מגנה שכרות והוללות, אוסר האסלאם לשתות יין לבד ממקרים חריגים כגון ריפוי במחלה קשה (בדומה ל'פיקוח נפש דוחה שבת' ביהדות). בשיר 'קח מצבי' הולך שמואל הנגיד בעקבות המשוררים הערבים ומתרץ את השתייה בטענה שהוא סובל ממחלה שהיין הוא התרופה לה:¹⁰⁷

כִּי יֵשׁ כְּאֵב סְמוּךְ לְלִבִּי וְיֵשׁ

בְּכַד צָרִי שְׁמוֹר לְהִסִּיר כְּאֵבִי

וכך אבו נואס:¹⁰⁸

دَعُ عَنْكَ لَوْمِي فَإِنَّ اللَّوْمَ إِعْرَاءٌ

وَدَاوَنِي بِأَلْتِي كَانَتْ هِيَ الدَّاءُ

תרגום:

הפסק להוכיחני כי התוכחה פיתוי

ורפאני (ביין) שהוא התרופה למחלה

שמואל הנגיד משתמש במוטיב זה גם ביחס לחשוקה העלולה להמיתו בעיניה, אך אהבתה מרפאת את מחלתו:¹⁰⁹

תְּרֹפָה בְּפָנֶיהָ וְעַל חוּט שְׂפָתֶיהָ

וּמִנּוֹת בְּעֵינֶיהָ וְתַחַת לְמַדִּינָהּ

ובמקביל הוא מציין כי בעין הצבייה נקבצו התרופה והחולי יחדיו:¹¹⁰

עֵין הַצְבִּיָּה לְבִדָּה

שֶׁם נִקְבְּצוּ מִרְפָּא וְחִלִּי

אבו נואס חשק בנער ששמו מוסא ששימש מרפא למחלתו:¹¹¹

بَابِي أَنْتَ لِي شِفَاءٌ وَدَاءٌ

وَطَبِيبٌ إِذَا عَدِمْتُ الطَّبِيبَا

תרגום:

¹⁰⁷ שמואל הנגיד תשכ"ו, עמ' 284; השווא רצהבי תשס"ז, עמ' 321. יש לציין כי יצחק אבן כ'לפון (960–1020) השתמש במוטיב זה באחד משירי השבח (אבן כ'לפון תשכ"א, עמ' 92): הִרְפָּא לְכָבִי מִחֻלָּאִי / וּמִי יִרְאֶה חֲלִי עֵינֵי אֲדוֹנָי // אֱלִי דָוִד, יָדִיד נַפְשִׁי, אֶחָדָךְ / לְרַפָּא אֶת לְבָבִי מִיְגוֹנָיו.

¹⁰⁸ אבו נואס 1992, עמ' 6. יש לציין כי רעיון זה שאוב מן המשורר הג'אהילי אלאעשא (מת ב-629): وَكَأْسٍ شَرِبْتُ عَلَى لَذَّةٍ / وَأُخْرَى تَذَاوِيْتُ مِنْهَا بِهَا (=וכוס שתיתי להנאתי / וכוס אחרת נרפאתי בה).

¹⁰⁹ שמואל הנגיד תרצ"ד, עמ' קט.

¹¹⁰ שם, עמ' קיג.

¹¹¹ אבו נואס 1992, עמ' 346.

ורופא כשאין לי רופא

ב(חיי) אבי! אתה לי תרופה וחולי

וכן כתב על האהוב שפצעו בלב: ¹¹²

أَنْدَبَهُ السَّادُنُ الرَّبِيبُ
فَقَلَّمَا يَنْفَعُ الطَّبِيبُ

أَصْبَحَ قَلْبِي بِهِ نُدُوبُ
إِذَا فُؤَادُ شَجَاهُ حُبُّ

תרגום:

שגרם עופר מאב חורג
הרי לעתים נדירות יועיל הרופא

בלבי יש צלקות
אם הלב נפצע מאהבה

(ג) היין מסיר את הדאגות והצרות. כך, למשל, כותב שלמה אבן גבירול: ¹¹³

وְהַשְׁקֵנִי וְאַמְצָא שְׁשׁוֹנִים
וְאוֹלֵי אֶזְנוֹסוֹן הַיְּגוֹנִים

יְדִידִי, נְהַלְנִי עַל גִּפְנִים
וְכֹסוֹת אֶהְבֶּתָּ יְדִבְקוֹן בִּי

בדומה לכך כתב אלחריזי במחברת החמישים ב'תחכמוני' שני בתי שיר והקדים להם את הכתובת "ועשיתי על בת הגפנים / מגרשת היגונים": ¹¹⁴

וְכָל־לֶשׁוֹן תְּהַלֵּתָה תִּסְפֹּר

אֶמֶת בַּת הַגִּפְנִים הִיא צָרִי צִיר

וכן כתב במחברת החמישית: ¹¹⁵

תִּכְבְּהוּ בְּמִי הַכּוֹס בְּכִסְלוֹ

בַּעַת יִקְדּוּ יְגוֹן בְּלִבָּךְ

טודרוס אבולעאפיה הגה אותו רעיון: ¹¹⁶

כִּי בּוֹ יְגוֹן לְבִי כָצֵל בּוֹרַח

עַתָּה אֶשֶׁת יִינִי כִּי כָרֵן פּוֹצֵחַ

אבן נואם מייעץ לסובלים מדאגות ויגונים לשחות יין: ¹¹⁷

قَبْلَ أَصْنَواتِ الدَّجَاجِ
أَحْزَانٍ مِنْ غَيْرِ عَلاَجِ
كُلُّ ضَيْقٍ لِإِنْفِرَاجِ

أَسْفِنِي وَاللَّيْلُ دَاجِ
هِيَ لِدَفْعِ الْهَمِّ وَالْ
كُلَّمَا أَسْفَاكَ غَنَى

¹¹² שם, עמ' 311; השוו שם, עמ' 231.¹¹³ אבן גבירול תשל"ה, עמ' 180.¹¹⁴ אלחריזי תרנ"ט, עמ' 424.¹¹⁵ שם, עמ' 69.¹¹⁶ אבולעאפיה תרצ"ב/ו, עמ' 97.¹¹⁷ אבן נואם 1992, עמ' 58, 131, 692; השוו שם, עמ' 4, 16, 99, 122, 123, 137, 148, 159, 161, 178,

702, 697, 695, 694, 685, 673, 325, 202

תרגום:

השקני [יין] והלילה חשוך לפני קריאות התרגולים
הוא מרחיק את התוגות והעצב ללא טיפול רפואי
ככל שתשתה תהיה שבע רצון ולכל מצוקה תהיה תשועה
إِذَا خَطَرْتُ فِيكَ الْهُمُومُ قَدَاوَهَا بِكَأْسِكَ حَتَّى لَا تَكُونَ هُمُومُ

תרגום:

אם תקפוך הדאגות, רפא אותן בכוסך עד אשר יוסרו הדאגות

لَا تَخْشَعَنَّ لِطَارِقِ الْحَدَثَانِ وَادْفَعْ هُمُومَكَ بِالشَّرَابِ الْقَانِي
فَإِذَا الْهُمُومُ تَعَاوَرَتْكَ فَسَلِّهَا بِالرَّاحِ وَالرَّيْحَانِ وَالنَّدْمَانِ

תרגום:

אל תיכנע למכות של צרות הזמן וקנס את התוגות בשתיית יין אדום
ואם התוגות תקפו אותך הסר אותן ביין, בריחן (צמח בושם) ובחבר למשתה

(ד) שתיית יין בגן. הזמן ההולם ביותר את משתה היין הוא עם בוא האביב בתוך הגנים. שמואל הנגיד מזמין את רעיו לשתות יין בגנו:¹¹⁸

בואו לגנתי ושושנים ריחם פריח מרדורר בצרו
ושתי, עלי צצים וקול סיסים לשיר עלי טוב הזמן חכרו

וכן יהודה הלוי:¹¹⁹

בַּה נְהַלֵּךְ תַּחַת צִלָּלִים עַל סְבִיב גִּנָּה לְבִכִּית הָרְכִיב שׁוֹחֶקֶת

אבו נואס שותה יין להנאתו עם רעיו בין פרחי הגן:¹²⁰

اغْرَمْ عَلَى سَلْوَةٍ إِلَّا عَنِ الْكَاسِ وَدَعْ سِوَاهَا مِنَ اللَّذَائِتِ لِلنَّاسِ
فَالْعَيْشُ فِي مَجْلِسٍ خَفَّتْ جَوَانِبُهُ بِالنَّرْجِسِ الْعَضْنِ، وَالنَّسْرِينَ وَالْأَسِ

תרגום:

אם החלטת לחיות ברווחה, עשה זאת בגביע והשאך התענוגות זולתו לאנשים
הרי החיים טובים במושב המוקף בנרקיס הרענן, הורד וההדס

¹¹⁸ שמואל הנגיד 1992, עמ' 285; השוו רצהבי תשס"ז, עמ' 301.

¹¹⁹ הלוי תש"ו, עמ' 317.

¹²⁰ אבו נואס 1992, עמ' 211, 701, 729; השוו שם, עמ' 145, 155, 160, 193, 677.

وَنَحْنُ بَيْنَ بَسَاتَيْنِ، فَتَنَفَّحْنَا

رِيحَ الْبَنَفْسِجِ. لَا نَشُرُ الْخُرْمَاءِ

תרגום:

ואנחנו [שותים] בקרב גנים, ומפיצה

הרוח ריח (צמח) הקגל ולא הקטניה

وَبِالشُّرْبِ مِنَ الرَّاحِ

عَلَى النَّسْرِينَ وَالْوَرْدِ

תרגום:

בשתיית יין

על ורד ופרחים

(ה) ההתמכרות המוחלטת ליין. שמואל הנגיד מציין ששתיית היין נמשכת ללא הפוגה – ביום ובלילה:¹²¹

קומה שְׁתָּה כפוס וְשׁוּב וְשָׁתָה

כפד וכליל וכיומם

לשם כך הוא שוכן במסבאות:¹²²

במקום אֶשֶׁר אֶמְצָא גְבִיעִים אֲנִי שׁוֹכֵן, וְשֵׁם אֶלֶין וְיִיטֵב לְכַבִּי

אבן נואס קובע שההשתכרות וההתמכרות ליין הם אורח חייו הנצחיים:¹²³

غَدَوْتُ عَلَى خَمْرٍ وَرُحْتُ إِلَى خَمْرٍ
وَلَمْ أَرْ مِثْلِي لَا تَزَالُ رِكَابُهُ

وَأَقْبَلْتُ مِنْ سَكْرِ أَمِيلُ إِلَى سَكْرِ
عَلَى سَفَرٍ مِنْ غَيْرِ بَرٍّ وَلَا بَحْرِ

תרגום:

השכמתי על היין והלכתי למשתה
ולא ראיתי אדם כמוני שנסיעותיו

והגעתי משכרות למקום שפרון אחר
ממושכות ממסע אל מסע ביבשה ובים

(ו) ריח החשוקה כריח היין והבושם. כך מתאר אבן גבירול מתאר את היפהפייה שריחה מקוטר:¹²⁴

כְּבוֹדָה כְּבַת־מֶלֶךְ, עֲדִינָה מְעֻנָּה

רִיחָה כְּרִיחַ מֵר מְקָטֵר וְכַשְׂרָפָה

אבן נואס ציין כי ליין יש ריח בושם:¹²⁵

وَقَهْوَةٍ كَالْمِسْكِ مَشْمُولَةٍ

مَنْزِلُهَا الْأَنْبَارُ أَوْ هَيْثُ

¹²¹ שמואל הנגיד תשכ"ו, עמ' 285.

¹²² שם, עמ' 284.

¹²³ אבן נואס 1992, עמ' 183. יש לציין כי בשיר אחר (שם, עמ' 79) מדגיש אבן נואס שהתמכרותו לשתיית היין נמשכת ללא הפסקה כל ימי השבוע, מיום ראשון עד שבת.

¹²⁴ אבן גבירול תשל"ה, עמ' 15.

¹²⁵ אבן נואס 1992, עמ' 74, 675; השווה שם, עמ' 15, 131, 206, 711 (ריח החשוק).

תרגום:

ויין כמו בושם חזק שגדל באַנפֿאר וּבְהִית¹²⁶

وَلَهَا رَائِحَةُ الْمِسْكِ؛ فَإِنَّ شَمَّهَا الشَّارِبُ مِنْ كَأْسِ عَبَسْ

תרגום:

[ליין] יש ריח בושם, אם יריח אותו השותה יזעיף פנים

(ז) אהבת הצבי/ה יוקדת כאש בלב האוהב. כך אבן גבירול:¹²⁷

וְהַבְעִיר אֵשׁ בְּתוֹךְ גּוֹפִי כְּמִקְצֵה וְעַד קֶצֶה

וכך פותח יהודה הלוי אחד משירי האיזור שלו:¹²⁸

שְׁלוֹם לְצִבְיָה נִעְרָה וְאִם אֵשׁ חֲשָׁקָה בִּי בְעֶרְהָ

יהודה אלחריזי תיאר את האהבה השוכנת בלבו כשריפה בוערת בצלעות ובמעיים:¹²⁹

צְבִי הֵחַן אֲשֶׁר שָׁכַן בְּלִבִּי שְׂרָפָהּ יְקוֹד צִלְעֵי וּמַעֵי

אבו נואס מתאר את מצוקתו כשנפל בחשק שכנו:¹³⁰

أَنَا الَّذِي أَصْلَى بِنَارِ الْهَوَى وَحُدَيِّ، وَالْعُشَّاقُ نَظَارُهُ

תרגום:

אני אשר נשרף באש האהבה לבדי, והחושקים מביטים בי

ובאחד משירי החשק התאהב אבו נואס בנער נוצרי שנשרף באהבתו:¹³¹

سَأَلْتُهُ عَنْ مَحَلِّ بَيْعَتِهِ فَقَالَ فِي نَارِهِ وَفِي حُرْفِهِ

תרגום:

שאלתיו על מקום כנסייתו אמר לי שהוא מעונה באש ובשריפה

¹²⁶ שני מקומות בעירק שבהם מגדלים כרמים.

¹²⁷ אבן גבירול תשל"ה, עמ' 143; השו"ש שמואל הנגיד תשכ"ו, עמ' 301, 306.

¹²⁸ הלוי תש"ו, עמ' 174.

¹²⁹ אלחריזי תרנ"ט, עמ' 400. בשיר אחר מתאר אלחריזי את היין הערב לגוף, אבל אינו בוער ואינו שורף (שם, עמ' 382): הוא אֵשׁ אֶכֶּל יַעֲרֵב וְלֹא יִבְעַר / כְּאֵשׁ וְלֹא יִשְׂרֹף וְלֹא יַעֲשֶׂן.

¹³⁰ אבו נואס 1992, עמ' 359.

¹³¹ שם, עמ' 366. מוטיב השריפה חוזר בשירים אחרים של אבו נואס (שם, עמ' 160, 289, 342–344).

ח. האהוב קוטל את האוהב. יצחק אבן מר שאול (המאה הי"א–הי"א) נמנה עם ראשוני המשוררים היהודים שכתבו שירת חשק. הוא תיאר את החשוק כמי שאין רחמים בליבו וקוטל את חושקו:¹³²

אַהֲבִיב נִפְשִׁי קָטְלָנִי הִזָּה מִשְׁפָּט פְּלִילִיָּה?

גם יהודה הלוי ציין שחשוקתו נדרה להרוג אותו:¹³³

אִם הֶרְעָה לִי כְלָתָהּ / מֵאֲתָהּ, אוֹ אִם נִדְרָהּ / וּלְהִרְגִי אֶסְרָהּ?

אבן נואס פונה אל החשוק ומבקש לקבוע פגישה, אך הלה מסרב תחילה והחשוק רואה שהדבר הורגו:¹³⁴

أَتَقْتَلَنِي إِنْ قُلْتُ إِنِّي أَحْبَبْتُكَ وَلَا ذَنْبَ لِي إِنْ كَانَ فِي النَّاسِ قَدْ فَشَأْ!
كَتَمْتُ الْهَوَى حَتَّى أَضَرَّ بِمُهْجَتِي وَكَانَ الْهَوَى طِفْلاً صَغِيرًا قَدْ نَشَأَ

תרגום:

התהרגני אם אומר שאני אוהבך אין אשם בי אם נפוץ הוא בקרב האנשים
שמרתי את סוד החשק עד שהזיק לנשמתו והיה החשק ילד קטן וגדל

أَمُوتْ وَلَا تَدْرِي وَأَنْتَ قَتَلْتَنِي فَلَا أَنَا أَبْדِيهَا وَلَا أَنْتَ تَعْلَمُ

תרגום:

אמות ולא תדע שהרגתני לא אגלה זאת ואתה לא תדע

(ט) רכילות הדמעה על החשק. אבן עזרא אומר בשיר אזור שכל הדמעות הזורמות מעיניו כנחלים מעידות על ייסורי האהבה שהוא סובל:¹³⁵

סוד לבי ומצפוני / גלו נחלי עיני

טדרוס אבולעאפיה, שהרבה לדבר על החשוקה במערכת הציורים שבשירה האנדלוסית, גם הוא אינו יכול להסתיר את חשקו, שכן הדמעות מגלות סוד לבו:¹³⁶

אִם יִסְתִּיר אִישׁ חוֹשֵׁק חֲשָׁקוֹ דָּמְעוּ עָלָיו הוֹלֵךְ רוֹכֵל
הוֹלֵךְ רֹכֵל פֶּאֶשֶׁר הוֹלֵךְ הָרִיחַ עַל אֲבָקַת רוֹכֵל

¹³² שירמן תשכ"ו, עמ' 158.

¹³³ הלוי תש"ו, עמ' 40.

¹³⁴ אבן נואס 1992, עמ' 319, 381; השו"ש, עמ' 313, 323, 338, 354, 360, 381, 727.

¹³⁵ אבן עזרא תרצ"ה/ל"ח, א, עמ' רסו; השו"ש טרביה ומרעי 2018, עמ' 147.

¹³⁶ אבולעאפיה תרצ"ב/ו, א, עמ' 89.

דְּמַעֵי הוֹלָכִים רָכִיל בְּחִשְׁקָהּ

אֶבֶל לְבִי עָלִי סוּדָה מְאֹד כֵּן

אבו נואס כותב: ¹³⁷

قَدْ تَبَصَّرْتُ بِالسُّكُوتِ وَالْأُطْ

رَاقِ جَهْدِي فَتَمَّتِ الْعَيْنَانِ

תרגום:

הסתרתי בשתיקה והתאמצתי

בדומיה ותרכלנה העיניים

لِسَانِي وَقَلْبِي يَكْتُمَانِ هَوَاكُم

وَلَكِنَّ دَمْعِي بِالْهَوَى يَتَكَلَّمُ

وَلَوْ لَمْ يُبَيِّحْ دَمْعِي بِمَكْنُونِ حُبِّكُمْ

تَكَلَّمَ جِسْمِي بِالنُّحُولِ يُتَرَجِّمُ

תרגום:

לשוני ולבי שומרים סוד אהבתכם

אבל דמעי יספר על האהבה

ואם הדמעות לא יגלו סוד חשקכם

הגוף המרכל מתרגם זאת ברזון

(י) ייסורי החשוקה ושתיית היין מתוארים כמלחמה. כך טדרוס אבולעאפיה: ¹³⁸

عَذَابُهَا عَذَابُهَا بِلَبِّ كَرَبَاتٍ

وَحُوشָקִים לוחֶמָה מְאִין קְרָבֹת

אבו נואס השתמש בציור זה לגבי היין: ¹³⁹

سِلْمٌ وَلَكِنَّهَا حَرْبٌ لِذَائِقِهَا

يَا حَبَّذَا بِأَسْهָ مَا كَانَ مِنْ بَاسٍ

תרגום:

[היין] שלוו, אך הוא מלחמה לשותהו

מה טוב סבלו למי שמנשק אותו

(יא) שְׁנֵי החשוק מסודרות ויפות. כך אבן גבירול: ¹⁴⁰

וְשְׁנֵי הַצְּבִי חַיִּים וְקָרִים

וְהַמָּה פְּחֻרֵי דֵר פְּרוּרִים

וכן אבו נואס: ¹⁴¹

وَقَاتِنٍ بِالنَّظَرِ الرَّطْبِ

يَضْحَكُ عَنْ ذِي أَشْرِ عَذَبِ

תרגום:

¹³⁷ אבו נואס 1992, עמ' 246, 381. השוו אבולעאפיה תרצ"ב/ו, ב, עמ' 85.

¹³⁸ שם, עמ' 40.

¹³⁹ אבו נואס 1992, עמ' 75.

¹⁴⁰ אבן גבירול תשל"ה, עמ' 372.

¹⁴¹ אבו נואס 1992, עמ' 335.

עלם מקסים ומבטו יפה

עת יצחק תיחשפנה שיניו היפות

(יב) לקנות מהללים בכסף: טדרוס אבולעאפיה מתאר אדם המפזר כספו כדי לזכות במעמד חברתי:¹⁴²

קוֹבֵץ חֲמוּדוֹת, הוֹן מְפִזֵּר בָּם מָאֵד אֵךְ מִחֲשׁוֹבוֹתָיו עַד מָאֵד עֲמָקוֹ
אוֹסֵף חֲמוּדוֹת אֵף מְפִזֵּר הוֹן לְכָל שׁוֹאֵל כְּפִזֵּר יָד אֲדוֹנָי שׁוֹנְאָיו

באחד משירי השבח כתב אבו נואס¹⁴³

فَتَى يَشْتَرِي حُسْنَ النَّئَاءِ بِمَالِهِ وَيَعْلَمُ أَنَّ الدَّائِرَاتِ تَتَوَرَّ
תרגום:

עלם קונה המהללים בהונו ויודע כי הגלגל יסובב

5. משחקים וירטואוזיים באותיות

בימי הביניים נעשה הסגנון הרטורי המורכב והמסובך לאופנה ספרותית בחברת המשכילים. מחד גיסא העדיפו את הקישוט החיצוני על המשמעות הפנימית; ומאידך – ראו בסגנון הרטורי כמאפיין המגלה את כשרונותיו היוצר בשדה הפרוזה המחורזת (מקאמה) ובאיגרות.¹⁴⁴ בסוגת השירה, הבליטו המשוררים את הצטעצעות החשוק העילג המתפנק בהגיית האותיות וכן בתיאור ציורי של חזותו:

(א) עילגות הצבי. הלשון העילגת בפי הצבי מעלה היא לו בעיני החושק. באחד משירי האהבה שלו מתאר שמואל הנגיד את מבטאו העילג של הצבי באות ריש:¹⁴⁵

בְּקֶשׁ לְדָבָר 'רַע' וְאָמַר לִי 'גַּע' גִּשְׁתִּי אֲנִי כְּאֶשֶׁר לְשׁוֹנוֹ עֲנָה
חִפֵּץ אָמַר 'סוּרָה' וְאָמַר 'סוּגָה' חִשְׁתִּי אֵלַי סוּגָה כְּמוֹ שׁוֹשְׁנָה

שמואל הנגיד הלך בעקבות אבו נואס שהיה עילג בלשונו ולא היה יכול לבטא את האות ריש כהלכה.¹⁴⁶ אבו נואס היה המשורר הערבי הראשון שהעלה על הכתב את סוגיית האות ריש בשניים משיריו:¹⁴⁷

¹⁴² אבולעאפיה תרצ"ב/ו, א, עמ' 16, 74.

¹⁴³ אבו נואס 1992, עמ' 481; השו"א אבולעאפיה תרצ"ב, ב, עמ' 80.

¹⁴⁴ מרעי תשנ"ה, עמ' 163–188.

¹⁴⁵ שמואל הנגיד 1992, עמ' 296; השו"א רצהבי תשס"ז, עמ' 36.

¹⁴⁶ יש לציין כי בספרות העברית לא רק שמואל הנגיד הלך בעקבות אבו נואס, אלא גם יהודה אלחריזי. במחברת הי"א חיבר אלחריזי איגרת שבכל מלה ממלותיה כלולה האות ריש, ולאחריה – איגרת שאות

يَا ذُوبَ قَلْبِي مِنْ طَبِّي كُفْتُ بِهِ

مَا تَصْنَعُ الرَّاءُ فِي فِيهِ إِذَا نَطَقَا

תרגום:

הוי כמה נמס לבבי מַצְבִּי חשקתי בו

כמה מתקשט פיו בהגותו את הריש

يُكَسِّرُ الرَّاءُ وَتُكْسِرُهَا

يَذْعُو مَعَ السَّقَمِ إِلَى الْحَنْفِ

תרגום:

משבר הריש [בהגייתו] ושכירתה

מביאה למחלה המובילה למוות

עילגות הצבי בשירה הערבית לא היתה באות ריש בלבד אלא גם באות סין שהגו אותה כחיו רפויה (ث). אבו נואס ציין זאת בשיר זה:¹⁴⁸

وَأَبَايَ أَلْتَنَعَ لَأَجَبْتُهُ
لَمَّا رَأَى مِنِّي خِلَافِي لَهُ:

فَقَالَ فِي غُنْجٍ وَإِخْنَانٍ
كَمْ لَقِيَ النَّاسُ مِنَ النَّاسِ¹⁴⁹

תרגום:

בחיי אבי! על עילג שהטרדתי

אמר לי בפינוק וברכוכיות נשית

כשראה שאני נחוש לחלוק עליו אמר:

יש הבדלים בין אנשים לאנשים

(ב) השימוש באותיות לתיאור חזותו של החשוק. שמואל הנגיד השתמש באותיות בשיר אחר שבו הוא מדמה את קצוות שעריו של החשוק לאות ויו, ולעומתן את תווי המור שעל לחיו לאות תיו:¹⁵⁰

وְיָם שְׁחֹרִים כְּמוֹ לֵיל קֹצְוֹתָיו

וּבְמֹר מְכֻתָּב עָלַי לְחִיּוֹ כְּמִרְאָה תוֹ

בשירי היין והחשק מרבה אבו נואס להשתמש באותיות כדי לתאר תופעות מוחשיות במציאות. למשל, בתקופה העבאסית בני הנוער היו סורקים את שערותיהם לפי צורת הכתב הערבי וקישוטיו. אך היה מקובל אז לשלב צורות האותיות ('ערבסקה') על

זו אינה מצויה באף אחת ממלותיה (אלחריזי תרנ"ט, עמ' 118). בספרות הערבית, הסגפן ואצל בן עטאא (מת ב-749), מראשי אסכולת המעתזלים שהיה עילג באות ריש, כתב דרשה דתית הכוללת 417 מלים שאין בהן האות ריש: خطبة واصل بن عطاء منزوعة الراء (=דרשת ואצל בן עטאא חסרת האות ריש); צפנת 1962, עמ' 502–503; השו"ת מרעי תשנ"ה, עמ' 182–183.

¹⁴⁷ אבו נואס 1992, עמ' 429, 619.

¹⁴⁸ שם, עמ' 25.

¹⁴⁹ הנאט בלשון עילגת במקום الناس.

¹⁵⁰ שמואל הנגיד תשכ"ו, עמ' 310; השו"ת טרביה 2020, עמ' 131. הנגיד השתמש באות יוד גם בשיר 'אהי כופר' (שם, עמ' 305) בהתייחסו לצורת הירח: יִרְחַם כְּמוֹ יוֹד נִכְתָּבָה עַל / קְסוֹת שְׁחַר בְּמִימֵי הַזְּהָבִים.

הבגדים. כאמור, אבו נואס, שהתפרסם בפאות השיער המתולתלות, דימה את קצוות השיער המתולתלות של המוזג לאות ויו (ו):¹⁵¹

قَدْ كَسَرَ الشَّعْرَ وَأَوَاتٍ وَنَصَّدَهُ فَوْقَ الْحَبِينِ وَرَدَّ الصُّدْعَ بِالْفَاءِ

תרגום:

סרק שעריו כ(אותיות) ויו וסידרו מעל המצח והחזיר (שער) הצדע לצד השני

וכן כתב על מזיגת היין:¹⁵²

فَصَبَّ قَابِدَتْ، ثُمَّ شَجَّتْ فَكَلَبَتْ ثَمَانٍ مِنَ الْوَأَوَاتِ يَضْحَكْنَ فِي سَطْرِ

תרגום:

מזג את היין ונתגלה כתב של שמונה אותיות ויו הצוחקות בשורה

וכן השימוש באות נון:¹⁵³

لَهُ عَقْرَبَا صُدَّغَ عَلَى وَرْدٍ خَذَهُ كَأَنَّهُمَا نُونَانِ مِنْ كَفَّ مَا رَشَقُ

תרגום:

קצותיו דמו לעקרב על לחיו הוורודה כשתי אותיות נון שצוירו בכפו

الْحَاجِبَانِ فَمَخْطُوطَانِ مِنْ جَمِّ كَأَنَّ عَطْفَهُمَا نُونَانِ قَدْ عَقَدَا

תרגום:

הגבות מותוות בפחם ונטייתן דומה לשתי נונין שחוברו

סיכום

שירת החול בספרד, אחד מחידושיה הגדולים של השירה העברית בתקופתה, עסקה בעולמו של הפרט, שמחותיו ועצבותיו. זו שירת חול המבקשת למצוא את האושר בתענוגות החושים ובהנאה מן היופי בעולם הזה. אסכולה זו מאופיינת במוסכמות נוקשות וברורות הן בתחום התוכן ('מעאני') והן בתחום הלשון ('לפט'), שאין לו ליוצר להפר אותן. משוררי ספרד היהודים, שהכירו את השירה והתרבות המוסלמית על בוריה

¹⁵¹ אבו נואס 1992, עמ' 702.

¹⁵² שם, עמ' 689; השור שם, עמ' 65, 694.

¹⁵³ שם, עמ' 171, 792. לפי מושגי היופי של הערבים גבות האשה צריכות להיות מחוברות זו לזו כשתי אותיות נון (ن) מחוברות.

ואת השינויים שהתחוללו בה בתקופת אבו נואס, פעלו על פי הדגמים החדשים, תוך כדי התאמתם ככל יכולתם לעולם היהדות מבחינה תרבותית ודתית.

מכל האמור לעיל ניתן ללמוד על מידת השפעתו של אבו נואס על משוררי ישראל בכלל ובשירי החשק והיין בפרט, שבהם עברה השירה הערבית כברת דרך ארוכה. המשוררים התיירו לעצמם לשלב בחיבורים שירה ערבית וליטול רעיונות של אחרים ולשוות להם צביון וצורה משלהם, בלא שראו בכך כל פסול. שמואל הנגיד, ששלט בשתי הלשונות – העברית והערבית – והפליא לעשות בשתייהן, היה קרוב מאוד לחיי המושלים הערבים וניהל אורח חיים אריסטוקרטי. על כן, רואים אנו כי השפעת אבו נואס עליו בשירי היין והחשק היתה מכרעת ובולטת, כפי שהם משתקפים בבתי שיר רבים המובאים לעיל, יותר מאשר על משוררי ספרד היהודים האחרים.

ביבליוגרפיה

- אבולעאפיה תרצ"ב/ו טדרוס אבולעאפיה, גן המשלים והחידות, א-ב מהדורת דוד ילין. ירושלים
- אבו נואס 1992 אלחסן אבן האני אבו נואס, דיואן אבי נואס. מהדורת אחמד עבד אלמג'יד אלגזאלי. בירות
- אבו נואס 1999 --, שירי יין ואהבה. תרגום מערבית עפרה בנג'ו ושמואל רגולנט. תל אביב
- אבן גבירול תשל"ה שלמה אבן גבירול, שירי החול. מהדורת חיים בראדי וחיים שירמן. ירושלים
- אבן כ'לפון תשכ"א יצחק אבן כ'לפון, שירים. מהדורת אהרן מירסקי. ירושלים
- אבן עבד רבקה 1983 אבן עבד רבקה אלנדרוסי, אלעקד אלפריד (=הענק היחיד במינו). מהדורת עבד אלמג'יד אלטרחיני. בירות
- אבן עזרא תרצ"ה/ל"ח משה אבן עזרא, שירי החול, א-ג. מהדורת חיים בראדי ודן פגיס. ברלין-ירושלים
- אבן עזרא תשל"ה --, כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה (=ספר העיונים והדיונים). מהדורת אברהם הלקין. ירושלים
- אבן עקנין תשכ"ד יוסף אבן עקנין, התגלות הסודות והופעת המאורות. מהדורת אברהם הלקין. ירושלים
- אלוני תשל"ג נחמיה אלוני, תגובת רבי משה אבן עזרא ל'ערבייה' בספר הדיונים והשיחות (שירת ישראל). תרביץ מב, עמ' 97–112

- אלוני תשל"ט --, השתקפות המרד ב'ערביה' בספרותנו בימי הביניים. בתוך: חיים רבין ואחרים (עורכים), ספר מאיר ולנשטיין: מחקרים במקרא ובלשון, עמ' 80–136. ירושלים
- אלחריזי תרנ"ט יהודה אלחריזי, ספר תחכמוני. מהדורת אהרן קאמינקא. ורשה
- אליצור תשס"ג שולמית אליצור, שירת החול העברית בספרד המוסלמית, א. תל אביב
- אמין 1990 מחסן אמין, כתאב אעיאן אלשיעה (=ספר נכבדי השיעה). לונדון
- בן דרור ואחרים 2018 צביקה בן דרור ואחרים, הערבית כשפה יהודית: חוות דעת לבג"צ המצורפת לעתירה המזרחית כנגד 'חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי'.
- <https://almogbehar.wordpress.com/2019/02/14/68052/>
- בדיר 2013 מורסי בדיר, אור חדש על דגמים שיריים קלאסיים: אהבת נערים בערבית ובעברית. מפגשים תרבותיים 2, עמ' 37–44
- גילברט 2018 מרטין גילברט, באהלי ישמעאל: תולדות היהודים בארצות האסלאם. תרגום: לבנה זמיר. תל אביב
- הלוי תש"ו יהודה הלוי, כל שירי רבי יהודה הלוי, א-ג. מהדורת ישראל זמורה. תל אביב
- ורדי 2018 יהונתן ורדי, משירת היין הערבית. דחק ט, עמ' 174–176
- זכ'רופ וצפואן 2010 נאדיה זכ'רופ וסאמיה צפואן, אלשעוביה פי אלעצר אלעבאסי: אבן נואס אנמוד'ג'א (=השעוביה בתקופה העבאסית: אבן נואס לדוגמה). אלג'יר
- חג'אג'רה 2012 סועאד אלחג'אג'רה, כ'מריאת אבי נואס ומוסלם בן אלוליד: דראסה אסלוביה (=שירי היין של אבן נואס ומוסלם בן אלוליד: מחקר משווה). חברון
- חֶסֶן 2001 טאהא חֶסֶן, חדית' אלארבעא (=שיחות יום רביעי). קהיר
- טובי 2000 יוסף טובי, קירוב ודחיה: יחסי השירה העברית והשירה הערבית בימי הביניים. חיפה
- טובי 2010 Yosef Tobi, *Between Hebrew and Arabic Poetry: Studies in Spanish Medieval Hebrew Poetry*. Leiden
- טרביה 2020 עבדאללה טרביה, שירת החשק הערבית והעברית: עיון משווה בשירת ימי הביניים. תל אביב
- טרביה ומרעי 2018 -- ועבד אלרחמן מרעי, הקבלות בשירת החשק העברית והעברית בימי הביניים. פעמים 156, עמ' 127–153
- יהלום תשס"א יוסף יהלום (מהדיר), פרקים בתורת השיר לאלעזר בן יעקב הבבלי. ירושלים

- ישי 2001 חביבה ישי, דגמים בספרות האהבה (גזל) החילונית במרחב התרבותי של ספרד בימי הביניים. עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב. תל אביב
- כפיר 2012 אוריה כפיר, פנינים או עדרים: מהו היפה על פי שלמה אבן גבירול? בתוך: עלי יסף, חביבה ישי ואוריה כפיר (עורכים), אות לטובה: פרקי מחקר מוגשים לפרופ' טובה רוזן (מכאן יא), עמ' 83–97. באר שבע
- לוין תשס"ט ישראל לוין, הבכי על חרבות המעונות והדמות הלילית המשותטת. בתוך ספרו: שירה ארגוה ידי רעיון, עמ' 13–33. לוד
- לבנת 2020 עמרי לבנת, שני שירי עבדים: אבו נואס. לכל הרוחות 4, עמ' 73–75
- מרעי תשנ"ה עבד אלרחמן מרעי, השפעת מקאמות אחרירי על מחברות תחכמוני. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן. רמת גן
- מרעי 2015 --, שירת אבו תמאם בספרות ישראל בימי הביניים. בין עבר לעבר ח, עמ' 91–110
- מרעי 2020 --, שפה אחלה: שילוב הערבית בעברית הישראלית. ירושלים
- ג'יהי 1970 מחמד ג'יהי, נפסית אבי נואס (=הפסיכואנליזה של אבו נואס). קהיר
- סדן 1975 יוסף סדן, חלב ויין: התגוששות בין קלסיקה ארכאית לריאליזם חדשני בספרות הערבית של ימי הביניים. הספרות 21, עמ' 119–134
- עבד אלקאדר 2000 רפעת עבד אלקאדר, אלמאת'ראת אלפארסיה פי אלצורה ענד אבי נואס [=ההשפעות הפרסיות בעיצוב התמונות ב(שירי) אבו נואס]. מג'לת כלית אלדאב 56 (1), עמ' 95–111
- עקאד 2017 מחמוד אלעקאד, אבו נואס אלחסן בן האני: דראסה פי אלתחליל אלנפסי ואלנקד אלתאריכ'י (=עיון בניתוח פסיכולוגי ובביקורת היסטורית). קהיר
- פאכ'ורי 1985 חנא אלפאכ'ורי, מוג'ז פי אלדאב אלערבי ותאריכ'ה (=קיצור הספרות הערבית ותולדותיה). בירות
- פגיס 1970 דן פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני דורו. ירושלים
- צפנת 1962 אחמד צפנת, ג'מהרת כ'טב אלערב פי אלעצור אלערביה אלזאהיה (=אוסף הנאומים של הערבים בתקופות הערביות המשגשגות). קהיר²
- קנדי 2007 Philip F. Kennedy, *Abu Nuwas: A Genius of Poetry*. Oxford
- רות 1979 Norman Roth, *Satire and Debate in Tow Famous Medieval Poems from Al-Andalus: Love of Boys vs. Girls, the Pen and Other Themes*. *Maghreb Review* 4, pp. 105–113
- רוץל 2018 Alex Rowell, *Vintage Humour: The Islamic Wine Poetry of Abu Nuwas*. London

- רצהבי 1994 יהודה רצהבי, שירה ערבית בפי יהודים באנדלוסיה. בתוך: ראובן צור וטובה רוזן (עורכים), ספר ישראל לוין: קובץ מחקרים בספרות העברית לדורותיה, א, עמ' 329–350. תל אביב
- רצהבי תשס"ז --, מוטיבים שאולים בספרות ישראל. תל אביב
- שירמן תשכ"ו חיים שירמן, שירים חדשים מן הגניזה. ירושלים
- שירמן תשנ"ו --, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית. ערך, השלים והעיר: עזרא פליישר. ירושלים
- שפעה 1981 מַצְטָפָא אלשפעה, פנון אלשעראא פי מג'תמע אלחמדאניין (=אומנויות המשוררים בחברת החמדנים). קהיר
- שמואל הנגיד תרצ"ד שמואל הנגיד, דיואן. מהדורת סלימאן ששון. לונדון
- שמואל הנגיד תשי"ג --, בן קהלת. מהדורת שרגא אברמסון. תל אביב
- שמואל הנגיד תשכ"ו --, דיואן. מהדורת דב ירדן. ירושלים
- שרף 2004 כ'ליל שרף אלדין, אבן נואס. בתוך: אלמוסועה אל'אדביה אלמ'סרה, א, עמ' 762–812. בירות
- תימור 1982 אחמד תימור, אלח'ב ואלג'מאל ענד אלערב (=האהבה והיופי בקרב הערבים). בירות